

תנועת העבודה

קץ עידן 'ההנהגה ההיסטורית' בקיבוץ הארצי ובמפ"ם,
1956-1973: היבטים כלכליים, חברתיים ופוליטיים

טל אלמליח

באמצע שנות החמישים של המאה ה-20 החל משבר עמוק בשתי המסגרות העיקריות שהרכיבו את תנועת השומר הצעיר: התנועה הקיבוצית הקיבוץ הארצי-השומר הצעיר ומפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם). באמצע שנות השבעים, סופו של תהליך שינוי זה, התברר כי המבנה החברתי-פוליטי של השומר הצעיר, שהתבסס עד אז על אחדות חברתית והומוגניות רעיונית ועל מנגנון שליטה ריכוזי שאותו הובילה 'ההנהגה ההיסטורית' של התנועה והמפלגה – מאיר יערי ויעקב חזן – קרס. יערי וחזן איבדו את השפעתם ואת כוחם הפוליטי. ויכוחים חריפים התנהלו בפומבי, קהל הנאמנים של מפ"ם התפלג לקבוצות יריבות וחברים פרשו מהמפלגה.

בשנות המשבר ירד כוחה הפוליטי של תנועה זו, על מסגרותיה השונות, על רקע היחלשות תנועות הפועלים והשמאל הפוליטי בארץ ובעולם המערבי. משנות התשעים רואה המחקר העוסק בשקיעתה של תנועת העבודה בארץ ובעולם את ההיחלשות הזאת כתולדה של תהליכים מבניים פנימיים. הטענה העיקרית במחקר היא שאין לתלות את השינוי הכלכלי, הפוליטי, האידאולוגי והתרבותי המתחולל בעשורים האחרונים במדינות המערב בהתחזקות הימין בלבד, אלא גם בהתפרקות פנימית של השמאל.¹ עד כה נותח במחקר המשבר הפנימי בקיבוץ הארצי ובמפ"ם תוך התמקדות בגורמים אידאולוגיים, ובראשם המשבר הרעיוני של השמאל העולמי והישראלי בעקבות התערערות הזיקה לברית המועצות כמופת סוציאליסטי, או בגורמים סוציולוגיים, כגון חילופי הדורות בחברה הקיבוצית וכניסת דור הבנים לחיים הציבוריים.²

- 1 ראו למשל, דני גוטוויץ, 'הדיאלקטיקה של כשל השוויון: השמאל הישראלי בין ניאו ליברליזם לסוציאליזם דמוקרטיה', מקרוב, 3 (2000), עמ' 31-57; אבנר כהן, 'השמאל הישראלי בין אידאולוגיה ליברלית למעורבות חברתית', בתוך: אבי בראלי, דני גוטוויץ וטוביה פרילינג (עורכים), חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי, המכון למורשת בן-גוריון, מדרשת שדה בוקר תשס"ה, עמ' 855-874; Richard Rorty, *Achieving Our Country: Leftist Thought in Twentieth-* Century America, Harvard University Press, Cambridge, MA 1998.
- 2 להסבר האידאולוגי ראו: נתן ינאי, 'שלוש צורות יחס בין קיבוץ ובין מפלגה', מאסף לחקר תנועת העבודה הציונית והסוציאליזם, יז (1987), עמ' 105-122; רן חכים, מפ"ם בין יחוד לאיחוד: דרכה

על רקע מגמה מחקרית זו אני מבקש לבחון את היחלשות הקיבוץ הארצי ומפ"ם כתוצאה של משבר פנימי שמקורו בהתפתחויות כלכליות-חברתיות שבמרכזן תיעוש הקיבוצים והפיכתה של התנועה הקיבוצית כולה (כמו חלק נרחב מהאוכלוסייה הוותיקה בישראל) מחברת צנע לחברת שפע בשנות השישים.³ המחקר הדן בתולדות השומר הצעיר, כמו גם בתנועות הקיבוציות ותנועת העבודה הישראלית, נוטה להתעלם מהשפעות הגומלין בין כלכלה לחברה ולפוליטיקה.⁴ התעלמות זו מנוגדת למגמה במחקר ההיסטורי והחברתי העכשווי הרואה בזיקה זו כלי פרשני מרכזי, גם אם קיימות מחלוקות עמוקות על טיבו.⁵ המאמר מחולק לפרקי משנה: בפרק הראשון אני מסביר את אופיו ואת סוד עצמתו של מבנה השליטה של השומר הצעיר; בפרק השני אני טוען שמשבר החלוציות לאחר קום המדינה והפגיעה בזיקה של הקיבוץ הארצי ושל מפ"ם לברית המועצות באמצע שנות החמישים קדמו מבחינה כרונולוגית להתפתחות הכלכלית של הקיבוץ הארצי ושימוש ורזו לשינויים שהתחוללו בקיבוצים, אך לא היו מרכיב מרכזי בכך; בפרק השלישי אני מתאר את ההתפתחות הכלכלית בקיבוצים מהמחצית השנייה של שנות החמישים ועד אמצע שנות השבעים כגורם הראשי לשינויים החברתיים והפוליטיים הפנימיים שהתרחשו בקיבוץ הארצי ובמפ"ם; בפרקים הרביעי והחמישי אני מתאר שינויים אלה בפירוט; בפרק השישי אני דן בתגובת ההנהגה ההיסטורית על ערעור מבנה השליטה המסורתי של השומר הצעיר ומראה כיצד תרמה תגובה זו להתפוררותו.

של מפ"ם למערך עם מפלגת העבודה 1965-1969, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה 1996. להסבר הסוציולוגי ראו: אלון גן, 'השיח שגווע: תרבות השיחים כניסיון לגיבוש זהות מייחדת בדור השני בקיבוצים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2002; יוסי ביילין, בנים בצל אבותם, רביבים, תל אביב 1984, עמ' 127.

3 על ביטוסם הכלכלי של הקיבוצים ראו: יוסף שתיל, משק הקיבוץ בישראל, ספרית פועלים, תל אביב 1955; אברהם ברום, תמיד שנוי במחלוקת, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1986; ראובן כהן, הישוב והקבוצה: יסודות ותהליכים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"ט; חיים ברקאי, התפתחות המשק הקיבוצי, מכון פאלק, ירושלים 1980; הנ"ל, קווים להתפתחות המשק הקיבוצי מאז שנות ה-50, מכון פאלק, ירושלים 1967; הנ"ל, מהפכה תעשייתית בקיבוץ: הארות והערות, מכון פאלק, ירושלים 1972; יהודה קרני, שילוב מלאכה ותעשייה במשק החקלאי הקיבוצי, יד יערי, גבעת חביבה 1986; עוזי שמעוני, 'דרכים בתיעוש הקיבוץ', עבודת דוקטור, אוניברסיטה העברית, ירושלים 1983; זאב צור, הקבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, א-ד, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1979-1986; חיים גבתי, 100 שנות התיישבות, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1981; טל אלמליח, התעשייה הקיבוצית 1923-2007: עיון בשאלות כלכלה וחברה, יד יערי, גבעת חביבה 2009.

4 להרחבה על חקר תנועת העבודה ראו: אורי רם, הזמן של הפוסט, רסלינג, תל אביב 2006, עמ' 57-58.

5 David Harvey, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwaell, Cambridge MA & Oxford UK, 1990; דני גוטוויין, "היסטוריוגרפיה חדשה" או הפרטת הזיכרון, בתוך: יחיעם וייץ (עורך), בין חזון לרוויזיה, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1997, עמ' 311-344; הנ"ל, 'זהות נגד מעמד: רב תרבותיות כאידיאולוגיה ניאו ליברלית', תיאוריה וביקורת, 19 (2001), עמ' 241-257; כהן (לעיל הערה 1).

מבנה השליטה של השומר הצעיר

שלוש המסגרות שהרכיבו את השומר הצעיר בשנות החמישים היו תנועת הנוער (שהוקמה לפני מלחמת העולם הראשונה), הקיבוץ הארצי (שנוסד ב־1927) ומפ"ם (שנוסדה ב־1948). שלוש מסגרות אלה השלימו זו את זו למכלול אחד והזיקה ביניהן היתה כה הדוקה עד כי קשה להפריד ביניהן בריון על השומר הצעיר. עם זאת ברור שבמוקד משולש הכוחות הזה עמד הקיבוץ הארצי. למן הקמתו הוכפפה תנועת הנוער לקיבוץ הארצי וחדלה להיות גורם אוטונומי. הנהגת הקיבוץ הארצי שלטה גם במפ"ם.⁶

בראש הקיבוץ הארצי ומפ"ם עמדו מאיר יערי ויעקב חזן.⁷ אף שהקיבוצים היו לכאורה גופים אוטונומיים, ואף שפורמלית מפ"ם היתה, כמו הקיבוץ הארצי, גוף דמוקרטי, נהנו יערי וחזן מהשפעה רבה ושלטו בגופים אלה. כוחם הוגדר במחקר כשילוב בין 'כריזמה, ארגון ואידאולוגיה'.⁸ הכריזמה שלהם התבססה על מורשת תנועת הנוער, שכללה מרכיבים כגון יחסי כפיפות בין חניכים למדריך ושאיפה לשמור על אחדות חברתית ונבדלות של בוגריה, תוך הענקת 'כתב מינוי' נדיב להנהגה שתצליח לממש זאת. מבחינה אידאולוגית הם הסתמכו על שני עקרונות משלימים שאותם אימצו בהשראת המשטר הקומוניסטי בברית המועצות – הקולקטיביות הרעיונית והצנטרליזם הדמוקרטי – שמשמעותם היתה נאמנות ללא סייג של חברי התנועה לאידאולוגיה שאת תכניה הכתיבו הם עצמם.⁹ הם שאבו את כוחם מן המנגנון התנועתי שהקימו, שבו היתה להם שליטה מוחלטת.

מנגנון הקיבוץ הארצי ינק את כוחו מתפקידו כגורם מתווך בין חברי התנועה למדינה. התנועה היתה הכוח המארגן של ההתיישבות הקיבוצית, ייצגה אותה לפני המוסדות הלאומיים ושלטה באינפורמציה, בפרשנותה ובתכנים התרבותיים שהגיעו לחברים באמצעות מחלקת התרבות וההסברה התנועתית וכתבי העת והעיתונים התנועתיים. תפקידו המתווך של המנגנון התנועתי היה נעוץ במציאות הכלכלית-פוליטית-תרבותית של תקופת היישוב ובמבנה הסקטוריאלי של החברה היהודית בארץ ישראל לפני הקמתה של מדינת ישראל.¹⁰ בהיעדר מנגנונים ממשלתיים סיפקו התנועות הפוליטיות (בייחוד

6 אביבה חלמיש, מאיר יערי: ביוגרפיה קיבוצית, חמישים השנים הראשונות 1897-1947, עם עובד, תל אביב 2009, עמ' 108, 178-207; רינה פלד, האדם החדש של המהפכה הציונית: 'השומר הצעיר' ושורשיו האירופיים, עם עובד, תל אביב 2002, עמ' 222; ביילין, בנים בצל אבותם, עמ' 127; דוד זית, חלוצים במבוך הפוליטי, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1993, עמ' 50-82; אלי צור, נופי האשליה, אוניברסיטת בן-גוריון, שדה בוקר 1998, עמ' 63-71.

7 חלמיש, שם; הנ"ל, מאיר יערי: האדמו"ר ממרחביה, עם עובד, תל אביב 2013; זאב צהור, חזן: תנועת חיים, יד יצחק בן-צבי ויד יערי, ירושלים 1997.

8 Aviva Halamish, 'The Historic Leadership of Hakibbutz Haartzi: The Power of Charisma, Organization and Ideology', *Journal of Israeli History*, 23, 1 (2012), pp. 45-66.

9 שם.

10 דן הורוביץ ומשה ליסק, 'היישוב כחברה פוליטית', בתוך: משה ליסק וישראל גוטמן (עורכים), המערכת הפוליטית הישראלית, עם עובד, תל אביב 1977, עמ' 14-50; שמואל נוח אייזנשטאט, החברה הישראלית בתמורותיה, מאגנס, ירושלים תשמ"ט, עמ' 127.

קץ עידן 'ההנהגה ההיסטורית' בקיבוץ הארצי ובמפ"ם

אלה שהיו גם תנועות התיישבותיות) את צורכי החברים, שרובם המכריע היו מהגרים חסרי רכוש, מבחינה כלכלית, חברתית, תרבותית ופוליטית. הצלחת המשק הקיבוצי מבוסס החקלאות היתה תלויה בארגון משותף לשם השגת משאבים הכרחיים כגון קרקע, מים ומכסות ייצור. רוב הקיבוצים הוקמו באזורי הפריפריה והיה נחוץ להם מנגנון ייצוג משותף, שכן העיר ומרכזי השלטון לא היו נגישים להם. החברה הקיבוצית בתקופת היישוב ובשנותיה הראשונות של המדינה היתה חברת צנע חקלאית, נתונה באופן קבוע במשברי חובות ותלויה כאוויר לנשימה בנציגיה שבאו במגע עם העולם שמחוץ לה. התלות במנגנון התנועת, לצד מורשת תנועת הנוער, היתה אפוא הקרקע לצמיחת מוסד ההנהגה ההיסטורית ועליה התבסס מבנה השליטה המסורתי של השומר הצעיר.

ראשית התמורה: קום המדינה ומשבר הזיקה לברית המועצות

שינוי במעמדם של מנגנוני התנועות הקיבוציות, ובהם הקיבוץ הארצי, החל עם קום המדינה. בשנותיה הראשונות של המדינה היה משבר כלכלי, חברתי ומורלי בקיבוצים. התנועות הקיבוציות הפכו מגורם שהוביל משימות לאומיות בתקופת היישוב, למגזר שתורמתו למשימות הלאומיות הלכה ופחתה. חלקן היחסי באוכלוסייה הכללית קטן בהדרגה, הן איבדו את הבכורה בהתיישבות למושבים, תרומתן למשימה המרכזית של התקופה – קליטת העלייה הגדולה – היתה שולית, ונוסף על כך מפ"ם, 'מפלגת הקיבוץ' המובהקת, לא צורפה לממשלה הראשונה שקמה ב-1949 ונתרה באופוזיציה במשך שש שנים קריטיות שבהן התברר כי מפא"י בהנהגת בן-גוריון יכולה לנהל את המדינה לבדה תקופות ממושכות בהצלחה. גם עזיבות רבות הביאו לכרסום בדימוין העצמי ולתחושה של מי שניצב לפתע בשולי הדרך. המשבר המורלי הביא להפניית אצבע מאשימה אל הנהגות התנועות. אלה, מצדן, האשימו את החברים בנמיכות רוח ותבעו התגייסות חלוצית מחודשת.¹¹

הירידה במעמדו של מנגנון הקיבוץ הארצי החריפה במחצית הראשונה של שנות החמישים עקב משבר אידאולוגי. ראשיתו של המשבר במשפטי פראג (סוף 1952) ובעלילת הרופאים (ינואר 1953). בשנים 1955-1957 עוררו אירועים נוספים את דעת הקהל בקיבוץ הארצי ובמפ"ם נגד ברית המועצות: עסקת הנשק הצ'כית-מצרית (ספטמבר 1955), 'הנאום הסודי' בוועידה העשרים של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, ומלחמת סיני (סוף אוקטובר 1956).¹² כמו כן פגעו בתדמית של מובילת 'עולם המחר' דיכוי המרד בהונגריה

11 אלון פאוקר, 'אוטופיה בסבך הסתירות: השוואה בין הדימויים העצמיים של התנועות הקיבוציות השונות בעשור הראשון למדינה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2006; אניטה שפירא, 'הקיבוץ והמדינה', עיונים בתקומת ישראל, 20 (2010), עמ' 193-207.

12 במשפטי פראג הואשמו אישים בכירים במפלגה הקומוניסטית הצ'כוסלובקית בהיותם 'סוכני האימפריאליזם האמריקני'. מרדכי אורן, חבר קיבוץ מזרע ופעיל מפ"ם שהיה בשליחות באירופה,

חזן ויערי יושבים במושב הכנסת הראשונה
צילום: הנס פין, לשכת העיתונות הממשלתית

על ידי הצבא האדום (נובמבר 1956), האיסור שהוטל על פרסום הספר ד"ר ז'יוואגו מאת בוריס פסטרונק בגלל הביקורת על מהפכת אוקטובר והתרשמותם השלילית של צעירים מהקיבוץ הארצי מביקורם בקיץ 1957 בברית המועצות במסגרת משלחת ל'פסטיבל הנוער הדמוקרטי'.¹³

הגילויים החדשים על ברית המועצות, שהביאו למשבר חריף במפלגות ובתנועות סוציאליסטיות וקומוניסטיות ברחבי העולם, גרמו למשבר גם בקיבוץ הארצי ובמפ"ם ופגעו בסמכות הרעיונית של ההנהגה ההיסטורית. היתה זו התמוטטות של אחד מבסיסיו של מבנה השליטה של התנועה, ובעקבותיה באה דרישה לשינוי שהופנתה אל הממסד התנועתי והמפלגתי. השבר האידאולוגי היה כה גדול עד כי יש הרואים בו את הגורם

היה בין העצורים והואשם בריגול. 11 מתוך 14 הנאשמים היו יהודים והמשפט נשא אופי אנטישמי מובהק. בעלילת הרופאים הואשמו תשעה רופאים, מהם שישה יהודים, בניסיון להרעיל את ראשי המדינה הסובייטית. לאחר מות סטלין הם שוחררו ונחשפה העובדה שמדובר היה בעלילה. בעסקת הנשק סיפקה ברית המועצות באמצעות צ'כוסלובקיה כמות גדולה של נשק חדיש למצרים, והיה ברור כי הוא ישמש נגד ישראל בעימות עתידי. 'הנאום הסודי' נישא בישיבה סגורה ב-25 בפברואר 1956, ביומה האחרון של הוועידה שהתקיימה בין התאריכים 14-25 בפברואר 1956 ובו חשף ניקיטה חרושצ'וב, מנהיגה של ברית המועצות לאחר מות סטלין, את פשעיו של האחרון והוקיע אותם. תוכן הנאום נודע בישראל רק בקיץ של אותה שנה.

13 ביילין, בנים בצל אבותם, עמ' 170; אלי צור, 'בדידות המנהיג הזקן', הצינונות, כב (2000), עמ' 308-284.

קץ עידן 'ההנהגה ההיסטורית' בקיבוץ הארצי ובמפ"ם

המרכזי שיכול לספק הסבר לשינויים שחלו בדרכה של מפ"ם לאחר שנת 1956.¹⁴ ברם, שבר זה היה רק זרז והצטרף לתהליכי עומק כלכליים-חברתיים בקיבוץ הארצי, שהיו הרקע לתמורה הפנימית שהחלה בשומר הצעיר.

ההתפתחויות הכלכליות בקיבוצים

באמצע שנות החמישים החריפו כמה תהליכים באופן משמעותי את המשבר התנועתי בשומר הצעיר. מקורם של תהליכים אלה היה התפתחות כלכלית חיובית בקיבוצים. התפתחות זו היתה תוצאה של ארבעה גורמים: הסכמי פריסת חובות והקצאת אשראי שנחתמו בין הקיבוצים למשרד האוצר; התפתחות ענף החקלאות בקיבוצים; הקמת מפעלי תעשייה בקצב הולך וגובר בקיבוצים; ויישום הסכם השילומים בין גרמניה המערבית למדינת ישראל.

לאחר הקמת הממשלה בנובמבר 1955 היו שלוש התנועות הקיבוציות לראשונה חלק ממפלגות הקואליציה, ושר האוצר, לוי אשכול, נענה ללחציהן לפרוס את חובות הקיבוצים שנצברו מאז ראשית ההתיישבות ושהגיעו לקרוב ל-300 מיליון ל"י בשנת 1956.¹⁵ בשנים 1956-1957 הוחל בהסדרת החובות ב-96 קיבוצים ומושבים, מתוכם 20 מהקיבוץ הארצי (כשליש מקיבוצי התנועה באותן שנים).¹⁶ בשנת 1957 הוקמה המחלקה לאשראי מרוכז במשרד החקלאות. האשראי המרוכז נועד להשלים את הסדרי החובות של ההתיישבות, והופעל לגבי יישובים שסיימו את השלב הראשוני של התבססותם שבו הם קיבלו תקציבים מהסוכנות היהודית, ושהיו צריכים לצאת לעצמאות כלכלית. עד שנת 1967 הצטרפו לתכנית האשראי המרוכז רוב קיבוצי הקיבוץ הארצי.¹⁷ עקב ההסדרים, שהיו מוטי צמיחה, קרי שמטרתם היתה לחלץ את המשק הקיבוצי מקשייו ולא רק להקל עליו נקודתית, החל מצבם הכלכלי של הקיבוצים להשתנות לטובה.¹⁸

14 למשל: ינאי (לעיל הערה 2), עמ' 114; אלון פאוקר, 'הקיבוץ הארצי וברית המועצות בעשור הראשון', עיונים בתקומת ישראל, 22 (2012), עמ' 64-90.

15 דניאל רוזוליו, השיטה והמשבר: משברים, הסדרים ושינויים בתנועה הקיבוצית, עם עובד, תל אביב 1999, עמ' 105. ראו גם שלמה רוזן, 'הקיבוץ הארצי לקראת הבאות' (הרצאה במועצת הקיבוץ הארצי), הדים, 49, אפריל 1956.

16 רוזוליו, שם, עמ' 115-119; לגבי מספר הקיבוצים מהקיבוץ הארצי שנכללו בהסדר החוב, מתברר מהתכתובת בין המחלקה לכלכלה לבין הקיבוצים שבשלב ראשון של ההסדר, בסוף 1956, נכללו בו תשעה קיבוצים, ובשלב שני, במהלך 1957, נכללו בו 11 נוספים. ראו ארכיון השומר הצעיר (להלן: אש"צ) 15.8(7)2595.

17 ליאון שעשוע, 'עקב גולדשמידט ובעוז טרבלסי, השפעת המסגרת של 'האשראי המרוכז' על ההשקעות בקיבוצים, היחידה הבין קיבוצית להדרכה כלכלית, תל אביב 1977; רוזוליו, שם, עמ' 118-119.

18 ברקאי, קווים להתפתחות המשק הקיבוצי, עמ' 5.

עד אמצע שנות השישים היתה החקלאות הענף היצרני החשוב ביותר במשק הקיבוצי. הודות להגדלת ביקושים, הרחבת שטחי העיבוד (בעקבות השטחים שנוספו למדינה במלחמת העצמאות), פיתוחים טכניים והקמת ארגוני רכש ושיווק אזוריים, עלה בהתמדה ערך הייצור החקלאי במדינה והקיבוצים לקחו חלק בצמיחה המואצת. הרווחים הגדלים הביאו לשיפור משמעותי במצבם הכלכלי.¹⁹ הקיבוץ הארצי נהנה במיוחד מרווחיות זו: קיבוציו עיבדו את השטח הגדול ביותר בין התנועות הקיבוציות והיו גם המובילים בענפים חקלאיים מרכזיים כגון הרפת, הבקר לבשר, התרנגולות המטילות, המדגה והפלחה.²⁰ התמורות הטכנולוגיות בתהליכי הייצור החקלאי והשינויים בדרכי השיווק של התוצרת החקלאית, שהיו ממנופי הצמיחה ברווחי הענף, היו כרוכים בטכנולוגיות חדשות שדרשו השקעות הון ניכרות מצד הקיבוצים: לראשונה החל שימוש מסיבי בציוד מכני כבד, צריכה גדולה יחסית של מוצרים הקשורים לתהליך הייצור, צורך במחסנים גדולים ועוד. צרכים אלה חרגו במקרים רבים מיכולתו של הקיבוץ היחיד והביאו לפתרונות משותפים לקיבוצים מאותו אזור, ללא קשר לשייכות התנועתית.²¹ ההיגיון הכלכלי בהקמת המפעלים האזוריים היה חשוב להמשך תנופת הפיתוח החקלאי. בין השנים 1956-1965 הוקמו עשרות משחטות, מכוני תערובת, בתי אריזה, בתי קירור ומנפפות שהיו משותפים לכמה קיבוצים. רוב הקיבוצים בארץ הצטרפו לשותפויות לאחר שראו את היתרון בכך, ורווחיהם הלכו וגדלו.²² אף שהפריזון בחקלאות גדל הודות לשכלולים טכנולוגיים, רווחיותו של הענף היתה בסימן ירידה מתחילת שנות השישים משום שהמשק הישראלי הגיע לרוויה במוצרים חקלאיים וכתוצאה מכך ירדו המחירים. לצד זאת, פחתה בהדרגה העזרה הממשלתית לחקלאות ואף הוחל בהטלת מכסות ייצור בתחום זה.²³ עקב כך ירדה הרווחיות של המשק הקיבוצי כולו, שהתבסס בעיקר על חקלאות. נוסף על כך, המעבר לגידולים אינטנסיביים יותר והוספת שיטות עיבוד חדישות הביאו לעלייה בתפוקה ליחידת שטח ולעובד וגרמו לכך שפחות ופחות עובדים נדרשו לעבודה החקלאית. תהליכים אלה חייבו את הקיבוצים לחפש מקורות פרנסה חדשים, והפתרון הגורף היה פנייה לפיתוח תעשייה.²⁴

19 כהן, היישוב והקבוצה: יסודות ותהליכים, עמ' 17; שתיל, משק הקיבוץ בישראל, טבלאות בעמ' 372, 286.

20 'מגמה ומעש': קובץ נתונים, פברואר 1969, אש"צ 254.8(3)2834.

21 יונינה טלמון-גרבר, יחיד וחברה בקיבוץ, מאגנס והאוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו, עמ' 288-299; שלמה אקשטיין, אברהם שרון ובנימין אילן, שיתוף בין כפרי במיכון חקלאי, המחקר לחקר ההתיישבות, רחובות 1969, מבוא, עמ' 1-7; Yehuda Don, *Industrialization of a Rural Collective: An Analytical Appraisal of the Israeli Kibbutz*, Avebury, Aldershot, Hants, England, Brookfield 1988, pp. 37-40.

22 צור, הקבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, ד, עמ' 40.

23 Don, *Industrialization of Rural Collective*, p. 10.

24 אפשר לראות מגמה זו בירידה בסך 47,000 ימי עבודה בחקלאות במשק הקיבוצי בין השנים 1959 ל-1961 (מ-1.134 מיליון ימי עבודה ל-1.087 מיליון), כשבמקביל עלה מספר ימי העבודה בתעשייה ב-67,000 ימים (מ-235,000 ל-302,000). הנתונים מובאים על ידי שלמה רוזן, על

המפעלים בקיבוצים הוקמו לרוב ביזמות מקומיות אשר זכו לעידוד ישיר מן המדינה.²⁵ המוטיבציה של הקיבוצים להקים מפעלים ולפתחם נבעה גם מהצורך במציאת תעסוקה לחברים מבוגרים ולהתאמת התעסוקה לכישורי החברים. כמו כן תרמו לתיעוש גם הרצון לשלב חברים בעבודה יצרנית ולקלוט את הבנים השבים לקיבוץ מהצבא. בין השנים 1950-1960 גדל היקף הייצור התעשייתי במפעלים הקיבוציים פי שלושה.²⁶ בשנת 1961 כבר היו בקיבוץ הארצי 39 מפעלים, ובקרוב למחצית מהקיבוצים היה מפעל אחד לפחות.²⁷ במחצית השנייה של שנות השישים היה קצב הפיתוח התעשייתי בקיבוץ הארצי המהיר ביותר בין התנועות הקיבוציות.²⁸ התיעוש, שנסמך גם על עובדים שכירים רבים, שבאו בעיקר מעיירות הפיתוח הסמוכות לקיבוצים, הניב רווחים כספיים בסדר גודל חדש עבור הקיבוצים. מפעלים רבים זכו להצלחה ותוך שנים מועטות הפכו לגורם משמעותי בהכנסת המשק המקומי. לקראת סוף שנות השישים הגיעה ההכנסה מתעשייה ל-35 אחוז מהכנסות הקיבוצים, והלכה וגדלה עקב הפנייה ליצוא.²⁹

גורם נוסף ששיפר את מצבם הכלכלי של הקיבוצים היה הסכם השילומים שנחתם בספטמבר 1952 בין גרמניה המערבית לישראל.³⁰ זרם הכספים והסחורות שהגיעו מגרמניה החל באמצע שנות החמישים, השפיע רבות על כלכלת קיבוצי הקיבוץ הארצי. הודות לשילומים (כספים שהועברו מממשלת גרמניה המערבית לממשלת ישראל במזומן או במענקי רכישה) נקנו ציוד תעשייתי וחומרי גלם שסייעו לפיתוח המפעלים בקיבוצים. נוסף על כך נוצרו קשרי ידע ומסחר עם גרמניה, שתרמו גם הם להתפתחות הכלכלית של הקיבוצים. הפיצויים האישיים הגיעו בשתי צורות: הלוואות שיקום שיועדו לחברים ספציפיים, אך בשל הסכם מיוחד בין הקיבוצים לבין גרמניה אפשר היה גם להשקיען במשק הקיבוצי;³¹ וכסף מזומן, סכומים שהגיעו למאות מרקים מדי חודש לחבר. בקיבוץ

המשמר, 21.12.1963. להרחבה ראו: יעקב קונדור, כלכלת ישראל, שוקן, ירושלים ותל אביב 1984, עמ' 32.

25 יעקב ארנון, משק בסחרור, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1981, עמ' 48; יצחק גרינברג, פנחס ספיר: ביוגרפיה כלכלית ופוליטית 1949-1975, רסלינג, תל אביב 2011.

26 ברוב, תמיד שנוי במחלוקת, עמ' 43: מדובר בגידול רָאלי במחירי 1950; הסכומים במיליוני לירות, מנוכה מדר יוקר המחיה; הייצור בארץ אינו כולל יהלומים; עד שנת 1956 לא הופרד רישום התעשייה והמלאכה.

27 בשנת 1957, עם תחילת תנופת התיעוש, מנה מפעל קיבוצי ממוצע 16 עובדים. עם השנים הלכו המפעלים וגדלו וגם מספר הפועלים בהם. בשנת 1970 הגיע מספר העובדים במפעל ל-50 בממוצע. שתיל, משק הקיבוץ בישראל, עמ' 294; אלמליח, התעשייה הקיבוצית 1923-2007, עמ' 95.

28 מוסף תעשייה, על המשמר, 30.12.1971.

29 אלמליח, התעשייה הקיבוצית 1923-2007, עמ' 79.

30 עופר בורד, 'שאלת השילומים והפיצויים האישיים ממערב-גרמניה בתנועה הקיבוצית על כל זרמיה בין השנים 1950-1970', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2002.

31 לפי ההסכם נועדו הכספים לפיתוח אמצעי ייצור. הקיבוץ התחייב כי החברים שבשמים ביקש את ההלוואות יעבדו בפרויקטים הנבנים הללו וישתקמו מבחינה כלכלית. למעשה, רוב המבקשים היו מבוגרים יחסית ורחוקים מעבודה גופנית ולכן רוב ההתחייבויות הללו לא מולאו מצד הקיבוצים.

הארצי היו זכאים לפיצויים אישיים כ-1,600 חברים, שהיו כעשרה אחוזים מכלל החברים בקיבוצי התנועה באמצע שנות החמישים. הסכום הכולל שקיבלו היה מיליוני מרק בשנה. בשנת 1963, לראשונה מאז הקמת הקיבוץ הארצי, סיימו כל קיבוצי התנועה את השנה במאזן כספי חיובי.³² מצבם הכלכלי של הקיבוצים היה כה איתן, עד כי הם לא נפגעו כמעט מן המיתון הכלכלי שהחל בראשית 1966.³³ באמצע מאי 1966, שיאו של המיתון, נערכה מועצת הקיבוץ הארצי ה"ו בעין השופט. המועצה עסקה בהתמודדות עם עידן השפע שפקד את הקיבוצים,³⁴ ונדונה השאלה לאן לנתב את הרווחים הרבים של הקיבוצים. נוכח הפער הגדול בין המצב במדינה לזה שבקיבוצים, ראה חזן צורך להכריז: 'אל נתהלך ברגשות אשמה על רמת החיים'.³⁵

בין סוף שנות החמישים לאמצע שנות השישים, בתוך פחות מעשור, הפכה החברה הקיבוצית מחברת צנע לחברה שהתאימה לה ההגדרה 'מעמד בינוני' ושרמת החיים בה, הנמדדת על פי הכנסה פנויה לנפש, היתה דומה לרמת החיים של העשירון השישי בישראל.³⁶ תנאי החיים השתנו: בתחילת שנות החמישים גרו חלק ניכר מהחברים בצריפים, אכלו במבנים ארעיים, התקלחו במקלחות ציבוריות וחלקו תאי שירותים עם עשרות חברים אחרים. בתוך עשור הוקמו מגורי קבע, נבנו חדרי אוכל נאים, אולמות מופעים, ברכות שחייה ומועדונים לחבר. גם תכולת דירות החברים השתנתה. בסוף שנות החמישים נכנסו לראשונה לבתי החברים מקררים, טרנזיסטורים, פטפונים וקומקומים חשמליים.³⁷ מצבם הכלכלי של הקיבוצים המשיך והשתפר ביתר שאת לאחר מלחמת ששת הימים, ואפילו בימי המשבר הכלכלי שנגרם בעקבות מלחמת יום הכיפורים לא נפגעה רמת החיים בקיבוצים באופן משמעותי. באמצע שנות השבעים כבר הגיעה החברה הקיבוצית לרמת הכנסה לנפש של העשירון השמיני, עלייה של שני עשירונים נוספים מאז אמצע שנות

32 דברי יעקב עמית במועצה העשירית של הקיבוץ הארצי, גן שמואל, 13.4.1964-10.4.1964, אש"צ 3588(1)13.20-5.

33 אפשר לראות את ההשפעה המועטה של תקופת המיתון על הכלכלה בקיבוץ הארצי בכך שהמחזוריים של ארגוני הקנייה 'קיבוצי השומר הצעיר בע"מ', 'מפעלי תכן' (שעסקו ביבוא, יצוא והספקת חומרי גלם) ו'מוצרי תכן' (שיווק) ירדו אך במעט. גם ברמת החיים לא ניכר שינוי והמגמה המשיכה לעלות. הנתונים מתוך הקובץ 'מגמה ומעש', 1969, אש"צ 2834(7)254.8. גם על משקי הקיבוץ המאוחד כתוב אצל צור, הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, ד, עמ' 96, כי בשנת 1966 'לעומת המיתון בארץ הייתה בקיבוץ עליה מבחינה כלכלית'. ראו גם רן חכים, הקיבוצים בישראל: מבט היסטורי-כלכלי, יד יערי, גבעת חביבה 2009, עמ' 111.

34 דיוני מועצת הקיבוץ הארצי ה"ו בעין השופט, 14.5.1966-12.5.1966, אש"צ 5-14.20(2).

35 'סקירת דיוני המועצה', השבוע בקיבוץ הארצי, 24.5.1966.

36 הנתונים מתוך ברקאי, התפתחות המשק הקיבוצי, עמ' 2, 110, 141, 144, 149, 153.

37 גן, 'השיה שגווע', עמ' 34-35. ראו גם את הדיון על שיתוף, שוויון וצריכה בפרוטוקולים של הוועידה התשיעית של הקיבוץ הארצי, 1958, 25-9.20(2)3586.

קץ עידן 'ההנהגה ההיסטורית' בקיבוץ הארצי ובמפ"ם

השישים, ובכך השלימה מהפכה של ממש, מחברת צנע לחברת שפע, תוך פחות מ-20 שנה.³⁸

ההשלכות החברתיות של ההתפתחות הכלכלית בקיבוץ הארצי

ההתפתחות הכלכלית בקיבוצים מסוף שנות החמישים ואילך הביאה לתוצאות חברתיות בעלות השפעות מרחיקות לכת על כוחו של מנגנון הקיבוץ הארצי. הודות להסדרי החובות שנחתמו בין הקיבוצים לממשלה באמצע שנות החמישים, השתפר מצבם הכספי והם היו תלויים פחות במימון התנועת. המנגנון התנועתי אמנם שימש עדיין צינור שדרכו הועבר כסף מהמדינה לקיבוצים, אך ההון העצמי שצברו הקיבוצים לאחר שעברו מהפסד לרווח שימש להם מקור מימון חלופי. וכך, בעוד שלפני הסדרי החובות הם היו תלויים כמעט לחלוטין בקרנות התנועתיות במימון פיתוח התעשייה שלהם, בשנת 1965 ירד חלקן של התנועות במימון הקמת מפעלים חדשים ל-30 אחוז בלבד, ויתר ההשקעה בא מהמדינה ומההון העצמי של הקיבוץ.³⁹ נוסף על כך, משרדי הממשלה והבנקים טיפלו בהסדרי האשראי המרוכז ובהלוואות במשא ומתן ישיר עם כל קיבוץ, ואף על פי שבכל ועדה שטיפלה בקיבוץ מסוים ישב נציג התנועה, היה זה שינוי משמעותי מהתקופה שקדמה לה, שבה מימון פעולת הקיבוץ נעשה כמעט כולו בתיווך תנועתי. הדבר פגע במעמדו של המנגנון התנועתי וחזק את האוטונומיה של הקיבוצים כיחידות נפרדות שיכולות לנהל מדיניות עצמאית מבחינה כלכלית.

התפתחות הארגונים האזוריים היתה נדבך נוסף בהתחזקות הקיבוצים מול התנועה. ככל שארגונים אלה התפתחו, הם כרסמו בכוחו של המנגנון התנועתי והפכו למוקדי כוח בעצמם. הקיבוצים השקיעו מרווחיהם בפיתוח הארגונים האזוריים שהוכיחו רווחיות גבוהה, בין היתר משום שהיו נתונים פחות לפיקוח ושליטה של התנועה והיו עצמאיים בהתנהלותם בשוק החופשי. הארגונים גם פיתחו את עצמם כמכשיר פיננסי, שהיה

38 לפי ברקאי, התפתחות המשק הקיבוצי, עמ' 162, דמתה רמת החיים בקיבוצים באמצע שנות השישים לזו של העשירון השישי בישראל. לפי שמעון שור (עורך), התפתחויות בכלכלת ישראל והשפעתן על הקיבוץ, מקראה מתוך דיוני החוג המרכזי למחשבת הקיבוץ, הקיבוץ הארצי, תל אביב 1975, עמ' 103, ולפי מוסף התעשייה הקיבוצית לשנת 1975, על המשמר, 23.1.1976, דמתה רמת החיים של הקיבוצים בשנת 1976 לזו של העשירון השמיני. לא היו הבדלים משמעותיים ברמת החיים בין קיבוצים מתנועות שונות, שמבנה המשק שלהם היה דומה, ולא בתוך התנועות עצמן, כי בין הקיבוצים היתה ערבות הדדית שסייעה לצמצום הפערים הכלכליים. הבדלים היו בין קיבוצים ותיקים לקיבוצים חדשים שהתקיימו בתנאים 'חלוציים'. עם זאת, משנות החמישים ואילך הוקמו יחסית מעט קיבוצים חדשים. משנת 1955 עד שנת 1968 נוסדו בקיבוץ הארצי 14 קיבוצים, שנוספו ל-60 קיבוצים קיימים.

39 מוסף התעשייה, על המשמר, 30.12.1965.

ביכולתו להשקיע בקיבוצי האזור מתוך היתרות שצבר מפעילותו המסחרית והיצרנית. שתי המערכות, התנועתית והאזורית, התחרו ביניהן על אספקת המקורות הכספיים לקיבוצים ואלה נהנו משני מקורות ההקצאה.⁴⁰ נוסף על כך, בארגונים האזוריים התפתחו נורמות של עבודה שכירה, שכבת מנהלים קבועה, פריווילגיות לבעלי תפקידים בכירים, ניהול היררכי ועוד, ואלה חתרו תחת דמות החברה הקיבוצית ששאפה לעצב ההנהגה התנועתית.⁴¹

תיעוש הקיבוצים הביא גם לפגיעה במעמדו המתווך של המנגנון התנועתי. הרווחים הכספיים שזרמו לקיבוצים כתוצאה מהכניסה לעולם התעשייה אפשרו להקטין את התלות בתנועה, שכן במידה שהיו צריכים מימון לצרכים שונים הם יכלו להשתמש ברווחים ממפעליהם.⁴² התיעוש הרס את רקמת החיים של חיי הצנע החקלאיים והמנותקים מהסביבה של הקיבוצים והביא לפעילות עסקית בשוק החופשי הנשלט בידי גורמים פרטיים, למגע אינטנסיבי עם בעלי הון ולשילוב עבודה שכירה בקיבוץ. מפעלי התעשייה הקיבוצית פעלו כיחידות כלכליות נפרדות ובכך תרמו להתחזקות הקיבוץ האוטונומי כנגד המנגנון התנועתי, שאיבד מסמכויותיו והיה לפחות רלוונטי. בשונה מהחקלאות שהתבססה על תכנון משותף, על מכסות ייצור, על פיתוח משותף של טכנולוגיות ועל שיווק במסגרת ארגונים אזוריים, תנועתיים או ארציים, פעלו המפעלים הקיבוציים באופן כה עצמאי, עד שהיו אף סכסוכים בין קיבוצים מאותה תנועה בשל תחרות עסקית.⁴³ על רקע הריכוזיות הגבוהה של התנועה באותם ימים בתחום הרעיוני וכן בתחומי החברה והפוליטיקה, ניכר עד כמה השפיע התיעוש בכיוון הפוך וייתר את קיומו של מנגנון מסדיר, מפקח ושולט.

הסכם השילומים עם גרמניה תרם גם הוא לחיזוק האוטונומיה של הקיבוץ היחיד, הן משום תרומתו לפיתוח המשקי והן משום שהפיצויים האישיים הועברו ישירות לקיבוצים ולא לתנועה. נוסף על כך הוחלט כי כספי הפיצויים שאינם הלוואות שיקום לא יוכנסו למחזור הכספי הרגיל של הקיבוץ אלא יוקדשו למפעלים מיוחדים שעליהם יחליט כל קיבוץ בעצמו. אולמות המופעים, חדרי האוכל וברכות השחייה שהוקמו תרמו לעליית רמת החיים באופן מידי ושינו את הוויית הצנע בקיבוצים. חלה גם עלייה ברמת החיים של חברים, שמספרם היה לא מבוטל, שלא העבירו לקיבוץ את כל הכספים שהגיעו אליהם מגרמניה והשתמשו בהם לצורכיהם האישיים.⁴⁴

המעבר מעיסוק בלעדי בחקלאות לכלכלה המשלבת חקלאות ותעשייה, עליית התפוקה כתוצאה מהשכלולים הטכנולוגיים, הרווחים הגבוהים – כל אלה השפיעו בעקיפין על גבולות התודעה של חברי הקיבוצים. אם בשנות החמישים עבדו חברי הקיבוצים 'מצאת

40 שם.

41 לדוגמאות ראו: ראובן שפירא, האמת על הקיבוץ, פרדס, חיפה 2013.

42 חכים, הקיבוצים בישראל, טבלאות בעמ' 103, 121; פאוקר, 'אוטופיה בסבך הסתירות', פרק 11.

43 ברקאי, התפתחות המשק הקיבוצי, עמ' 178; חכים, שם, עמ' 59-60, 94; אלמליח, התעשייה הקיבוצית 1923-2007, עמ' 107.

44 נושא זה נדון במסגרת המועצה התשיעית של הקיבוץ הארצי שהתכנסה בסוף מאי 1958 בעין השופט, אש"צ 5-20(2).

החמה עד צאת הנשמה' כדי להשיג רמת מחיה מינימלית, בשנות השישים הרוויח חבר הקיבוץ את צורכי מחייתו ואף יותר מכך ביום עבודה בן שמונה שעות, ויכול היה להתפנות אחר הצהריים ובערב לפעילות פנאי. התרחבות הזמן הפנוי בחיי החברים יצרה צורך בערוצי בילוי שהזירה התרבותית התנועתית, שכללה בעיקר עיתונות כתובה, לא סיפקה לגמרי. רכישת מכוניות לקיבוץ העניקה לחברים יכולת לצאת לעיר הקרובה או לקיבוץ אחר (גם לא מאותה תנועה) וליהנות מסרטים, מהרצאות, מהופעות ומחוגי דיון. החברים לא חיו עוד בניטוק חברתי ותרבותי והחשיפה שלהם לאינפורמציה חדשותית, כמו גם לספרים, להרצאות, לנאומים, לאמנות ולתרבות, הופקעה מידי של המנגנון התנועתי.

חברים בקיבוץ הארצי החלו לצאת ללימודים גבוהים שלא במסגרת המוסדות האקדמיים הקיבוציים (סמינר אורנים, סמינר הקיבוצים ומדרשת רופין). בתחילת שנות השבעים למדו כאלף חברים מהקיבוץ הארצי באוניברסיטאות ובמכללות ברחבי הארץ. הם למדו לא רק תחומים או מקצועות שנדרשו לקיבוץ, אלא גם מדעי החברה והרוח.⁴⁵ היכולת של ההנהגה התנועתית להחיל את הקולקטיביות הרעיונית על חברים אלה היתה אפסית. החוויה הסטודנטיאליה הביאה לפתיחת אופקים ולחשיפה לזרמים רעיוניים ופוליטיים חדשים, והביטוי לכך היה מעורבות פוליטית ודעות עצמאיות של הסטודנטים מהקיבוצים, למורת רוחה של ההנהגה ההיסטורית.⁴⁶

המעבר מתקופת הצנע היחסי לתקופת הרווחה ומחברה חקלאית לחברה המשלבת חקלאות מודרנית ותעשייה ברמה טכנולוגית גבוהה האיצ גם תהליך שינוי ערכי, שזכה להגדרה 'מהקיבוץ כדרך לקיבוץ כבית'. תרבות הצריכה שחדרה אל הקיבוצים, ובמרכזה הנוחות והשוואת רמת החיים לזו של המעמד הבינוני העירוני, הסיטה את מוקד העניין של הציבור הקיבוצי מעניינים שברומו של עולם. ה'תזיסים' של יערי לא עוררו דיון תנועתי ער כבעבר, ההתרחשות במועצות ובוועידות היתה בשוליים של חיי היום-יום בקיבוץ והקהל דרש חיים תרבותיים – כמו ספרים, סרטים, עיתונות וכו' – אחרים מאשר הפולמוסים המלומדים של חברי החוג למרקסיזם בבשער, כתב העת הרעיוני של מפ"ם. הדמיון בתנאי החיים בקיבוצים לחברה העירונית היה המצע לאימוץ תהליכים פוליטיים ותרבותיים שאפיינו את העולם המערבי באותן שנים, ופגע בחשיבותו של המנגנון התנועתי בחיי החברים.⁴⁷ 'סוכני השינוי' היו עיתונים, ספרים, מוזיקה, מתנדבים מחו"ל, ומפגש עם החברה בישראל, שהיה פשוט יותר לביצוע בעזרת משאבי הזמן והחומר שסיפק העידן החדש.

45 מסמך בנושא משתלמי הקיבוץ הארצי לשנת תשל"ג, 25.2.1973, אש"צ 9.5(4)3627.

46 ראו למשל את מעורבות הסטודנטים מהקיבוצים ב'חוג ה-11', בהקמת ש"ח, בתנועה לשלום וביטחון ועוד. ביילין, בנים בצל אבותם; צהור, חזן: תנועת חיים; עדי פורטוגו, 'משמאל סוציאליסטי לשמאל חדש: זרמים בציבור ובפוליטיקה בישראל בין השנים 1967-1982', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ח.

47 אלון גן, 'שינויים חברתיים בתנועה הקיבוצית בשנות השישים', עיונים בתקומת ישראל, 16 (2006), עמ' 343-372.

תוצאה נוספת של ההתפתחויות הכלכליות-חברתיות היתה התפלגות הקיבוץ הארצי לקבוצות שונות, בעיקר בקרב הדור השני בקיבוצים הוותיקים ובקרב החברים שהגיעו מקני תנועת הנוער בארץ ובעולם לקיבוצים הצעירים. במשך שלושים השנים שחלפו מהקמת הקיבוץ הארצי בשנת 1927 ועד לסוף שנות החמישים היה הקיבוץ הארצי קבוצה חד-דורית והומוגנית מבחינה חברתית ורעיונית: הרוב המוחלט של החברים באו מרקע דומה של תנועות נוער ברחבי העולם ועברו סוציאליזציה אינטנסיבית ואינדוקטרינציה משותפת בקיבוצים. חברים אלה היו הנושא האנושי של התקופה האיתנה של מבנה השליטה, שבראשו עמדה ההנהגה ההיסטורית, והמאפיין הבולט שלהם היה הלכידות החברתית והנאמנות לתנועה.⁴⁸

דור הבנים של הקיבוץ הארצי, ילידי שנות השלושים והארבעים, הצטרפו לחיים הבוגרים בקיבוצים מסוף שנות החמישים ואילך, ועד סוף שנות השישים מנו מעל 4,000, כרבע מכלל חברי הקיבוץ הארצי באותה תקופה.⁴⁹ דור זה עיצב לעצמו זהות שהושפעה משילוב של ביקורת על התנועה ועל מפ"ם כחלק מהתבגרותו בתקופת משבר רעיוני ומפלגתי, ושל תהליכים סוציולוגיים-פוליטיים רחבים יותר שעברו על כלל תנועת העבודה באותן שנים, שבמסגרתם נאבק הדור הצעיר בדור הוותיק יותר.⁵⁰ גם לתהליך ההתפתחות הכלכלית של קיבוצי התנועה בסוף שנות החמישים היה תפקיד חשוב בעיצובו של דור זה. צעירי הקיבוצים חוו את המעבר ממשבר להצלחה כשהם ממלאים תפקידים ביצועיים מרכזיים בענפים היצרניים בקיבוצים (בעיקר חקלאות) והדבר עורר בהם תחושת כוח.⁵¹ בקיבוצים הצעירים הורגש תהליך זה יותר.⁵²

ההתבססות הכלכלית יצרה בקרב הצעירים בקיבוצים שתי קבוצות חברתיות נפרדות, שהתגבשו בשני שלבים: הקבוצה הראשונה נוצרה בתקופת הצמיחה האינטנסיבית הראשונית של המשק הקיבוצי, כלומר בין סוף שנות החמישים לאמצע שנות השישים; הקבוצה השנייה נוצרה בשלב התבססותה של החברה הקיבוצית כחברת שפע מערבית, בין אמצע שנות השישים לתחילת שנות השבעים.⁵³

הקבוצה הראשונה גילמה באוריינטציה הרעיונית והפוליטית שלה את ירידת כוחו של המנגנון התנועתי והתחזקות הקיבוץ היחיד שהחלה בסוף שנות החמישים. חברי קבוצה זו,

48 הלכידות החברתית ונאמנות החברים להנהגת התנועה באו לידי ביטוי בפרשת סנה בתחילת שנות החמישים. ראו: צור, נופי האשליה, עמ' 192, 213-217; דורון נדיב, 'פרשת קיבוץ הראל: קונפליקט ומשבר בין הקיבוץ לבין הנהגת הקיבוץ הארצי, 1952-1955', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה 2007.

49 מנחם רוזנר ואחרים, הדור השני: הקיבוץ בין המשך לתמורה, ספרית פועלים, תל אביב 1978, עמ' 17.

50 גן, 'השיח שגווע'; ביילין, בנים בצל אבותם; רוזנר ואחרים, שם.

51 רוזנר ואחרים, עמ' 301.

52 בין שנת 1948 לשנת 1956 הוקמו 30 קיבוצים חדשים של הקיבוץ הארצי שאוישו על ידי גרעינים של בוגרי התנועה החינוכית בארץ וכן גרעיני עולים מקני התנועה ברחבי עולם.

53 במונחים כלכליים, הקבוצה הראשונה התגבשה בשלב המעבר לעשירון השישי, והקבוצה השנייה נוצרה בשלב המעבר לעשירון השמיני.

ששמה דגש על הצד הכלכלי של חיי הקיבוץ ושהובילה את הפיתוח המשקי שלו, נקראו 'משקיסטים'.⁵⁴ מראשית דרכו פעלו בקיבוץ אנשי משק, אך עם ההתפתחות הכלכלית של שנות החמישים והשישים היו אלה לגורם בעל כוח רב, מרכזי ובעל חשיבות יתרה במערך הכוחות הפנימי שעיצב את דרכה של החברה הקיבוצית.⁵⁵ מבחינה פוליטית פיתחו ה'משקיסטים' בקיבוץ הארצי נטייה פרגמטית, ששמה דגש על פיתוח הקיבוצים ושאפה לשתף פעולה עם התנועות הקיבוציות האחרות ולהיות קרובה לשלטון ככל האפשר. הם ביקשו לעצב למפ"ם אופי רפורמיסטי, בדומה למפא"י, ולנטוש את זהותה המהפכנית. בלשון התקופה כונתה האוריינטציה הפוליטית הזאת 'מיץ'. באופן מעשי, מתחילת שנות השישים פעלו אנשי הימין להצטרפות מפ"ם ל'מערך' שהלך ונרקם בין מפלגות הפועלים השונות ותמכו בחברות בממשלה.

הקבוצה השנייה מנתה צעירים שגדלו בקני התנועה בעיר, אשר בדומה לבני גילם בחברת השפע המערבית פיתחו מערכת ערכים 'פוסט-מטריאליסטית' שביטאה שאיפה לחופש הביטוי והמחשבה, התנגדות לדיכוי, מימוש עצמי ופיתוח תרבות אלטרנטיבית.⁵⁶ קבוצה חברתית זו הושפעה מהשמאל החדש העולמי ומתרבות הנגד שביטאה מחאה כנגד המסגרות החברתיות, הכלכליות, הפוליטיות והתרבותיות של מדינת הרווחה המודרנית, שנתפסה כשמרנית ורכאנית.⁵⁷ בהקשר הפוליטי המקומי ביקשה קבוצה זו לשמור על עצמאות הקיבוץ הארצי ומפ"ם, התנגדה להצטרפות לממשלה ונקטה קו אידאולוגי רדיקלי בעיקר מבחינה מדינית (תביעה לנסיגה חד-צדדית מכל השטחים הכבושים), ולכן כונתה בלשון התקופה 'שמאל'.

האוריינטציות הפוליטיות השונות של השמאל והימין סרטטו בשנות השישים והשבעים קו שבר שפילג את הקיבוץ הארצי ומפ"ם בשאלות התקופה, ובמרכזן שאלת 'האיחוד הפועלי' (כלומר ההצטרפות לשותפות פוליטית עם מפלגות הפועלים האחרות) ושאלת השטחים הכבושים (לאחר מלחמת ששת הימים). ככל שהוויכוח הפוליטי שעסק בסוגיות אלה החריף, כללו השמאל והימין יותר ויותר חברים, בהם גם ותיקים. אולם למרות

54 מקור המושג בקבוצת ה'משקיסטים' בעין חרוד, בראשות שלמה לביא, שתמכה במחצית השנייה של שנות העשרים בפיתוח הקיבוץ היחיד על פני הפניית משאבים לייסוד תנועה ארצית. ראו משה ברסלבסקי, תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, ב, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשי"ז, עמ' 84. לימים נתגלגל המושג גם לתנועות הקיבוציות האחרות ושימש מושג בעל משמעות שלילית בדיון הציבורי של שנות החמישים והשישים בקיבוץ הארצי. ראו למשל: ויכוח בין מאיר יערי לגזברי הקיבוצים, השבוע בקיבוץ הארצי, 27.1.1956. ראו עוד: גן (לעיל הערה 47).

55 רוזנר ואחרים, הדור השני, עמ' 297; גן, 'השיח שגווע', עמ' 34.

56 תמר הרמן, מלמטה למעלה: תנועות חברתיות ומחאה פוליטית, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1995, עמ' 246.

57 שם; אלקנה מרגלית (עורך), השמאל המאוחד, יד יערי, גבעת חביבה 1991, מבוא. להרחבה על התפתחות תרבות המחאה בישראל ראו עוז אלמוג, פרידה משרוליק, אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן, אור יהודה 2004, עמ' 411-420.

חילוקי הדעות היו קבוצות השמאל והימין בעלות מאפייין משותף מרכזי: התנגדות למבנה השליטה הקיים בשומר הצעיר. הימין המשקיסטי ראה במנגנון התנועה הריכוזי אבן רחיים המונחת על צוואר התפתחותו הכלכלית של הקיבוץ; השמאל האנטי-ממסדי ראה באופי האוליגרכי והשמרני של ההנהגה ההיסטורית גורם שיש למרוד נגדו. הקולקטיביות הרעיונית והצנטרליזם הדמוקרטי נתפסו כאנכרוניסטיים לחלוטין הן בימין והן בשמאל, והם שמו להם למטרה להביא לקץ עידן ההנהגה ההיסטורית.⁵⁸

ההשלכות הפוליטיות של ההתפתחות הכלכלית בקיבוץ הארצי

ייתור תפקידו המתווך של המנגנון התנועתי בשומר הצעיר הביא, בתחילת שנות השבעים, לפירוק מבנה השליטה המסורתי של התנועה. ראשית התמורה היתה בשינוי אופן בחירתו של הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, המוסד החשוב ביותר בהנהגת התנועה, במועצת הקיבוץ הארצי שנערכה ב-1958. במועצה היה ויכוח בשאלה אם חברי הוועד הפועל ייבחרו בקיבוצים או על ידי ועדת מינויים, שהיתה נתונה לשליטת ההנהגה ההיסטורית. עליית כוחם של הקיבוצים התבטאה בכך שהצעת הוועד הפועל בעניין דרך בחירתו, שאמרה שרשימת חבריו תורכב בידי ועדת מינויים של המועצה, לא התקבלה. לעומת זאת התקבלה ההצעה הנגדית – להכניס אל הוועד הפועל נציגים שייבחרו בקיבוצים עצמם. משמעות הדבר היתה שמינוי החברים ניתן גם לקיבוצים ולא היה עוד בשליטתה הבלעדית של הנהגת התנועה. הוחלט ש-82 מתוך 151 חברי הוועד הפועל ייבחרו במועצה ו-69 בקיבוצים. היה זה ניצחון חשוב לקיבוצים על התנועה.⁵⁹

בשנת 1958 היתה גם קריאת התיגר הפומבית הראשונה על מבנה השליטה מצד צעירי הקיבוצים. לצעירים היה יסוד משותף: שאיפה לביטוי הולם במסגרת התנועה והמפלגה. שאיפה זו הולידה ב-1954 את ארגון הצעירים של הקיבוץ הארצי, החטיבה הצעירה (ח"צ), והיתה הרקע לתחילת התארגנותה של קבוצת צעירים בקיבוץ הארצי ששאפה להשיג עמדות השפעה בתנועה ובמפלגה וכינתה את עצמה 'חוג ה-11'.⁶⁰ חברי הקבוצה היו מתכנסים אחת לכמה שבועות באחד הקיבוצים או בתל אביב ודנים בענייני התנועה, המדינה והעולם תוך שהם מנסחים דרכי פעולה להגברת מעורבותם בהתרחשות התנועתית. התכנסויות אלה נערכו ללא אישור רשמי של הממסד התנועתי. בקבוצה היו חברים בעלי השקפות שונות, עובדה שמאוחר יותר העיכה על יכולת פעולתה, אך היא מרמזת על קיומו של אינטרס משותף על אף חילוקי הדעות. חשיבותה היתה בהיותה קריאת תיגר על ההנהגה ההיסטורית.

58 ראו למשל: דיון על הקולקטיביות הרעיונית, הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, בשער, 28.10.1966.

59 פרוטוקול דיוני הוועידה התשיעית של הקיבוץ הארצי, עין השופט, 1.6.1958-29.5.1958, אש"צ (2)9.20-5.

60 ביילין, בנים בצל אבותם, עמ' 173.

התערערות מבנה השליטה התבטאה גם במחלוקת על עקרון הקולקטיביות הרעיונית. הוויכוח בעניין זה פרץ בקיץ 1962, לאחר שצעירים מקיבוץ משמר העמק הזמינו מרצה ממפא"י להשמיע את דעותיו לפנייהם. הנהגת הקיבוץ הארצי הגיבה בנוזפה חמורה לצעירים, דבר שיצר תרעומת ותסיסה רחבה בקרב הדור הצעיר בקיבוץ הארצי.⁶¹ בעיתונות התנועתית התפתח ויכוח בין-דורי חריף ופורץ דרך בטענות שהועלו בו, ועקב כך נדון נושא הקולקטיביות הרעיונית בשתי ישיבות רצופות של הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי בסוף 1962.⁶² בישיבות אלה התברר חוסר שביעות הרצון של הציבור מהמבנה הפוליטי של התנועה, אך בסיכום הדיון, בהשפעת ההנהגה ההיסטורית, החליט הוועד הפועל כי למרות הביקורת יש לחייב ולחזק את הקולקטיביות הרעיונית, ובכך הגביר את התסיסה נגדה.⁶³ במועצה העשירית של הקיבוץ הארצי, שהתקיימה באפריל 1964, התייחסו משתתפים רבים לסוגיית הקולקטיביות הרעיונית. את כולם איחדה ההתנגדות לרפואי המנהיגות וקבלת ההחלטות הקיימים בתנועה. במועצה עלתה שוב הסוגיה של בחירת הוועד הפועל, כאשר השאלה שביטאה את הערעור על כוחה של הנהגת התנועה חזרה על עצמה: כמה מחבריו ייבחרו בידי המועצה וכמה בידי קיבוצים? הפעם השתנה מעט היחס לטובת התנועה, אך הדבר לא ביטל את ההישג של הקיבוצים במועצת התנועה ב-1958.⁶⁴ ציון דרך משמעותי נוסף בצמצום יכולת השליטה של ההנהגה ההיסטורית חל בשנת 1965. בעת ההיערכות לקראת הבחירות לכנסת, הונהגה שיטה חדשה להרכבת הרשימה לכנסת. בשיטה הישנה נערכה הצבעה גלויה על רשימה 'אן-בלוק' (רשימה בגוש אחד שמוצעת בידי ועדה שאותה ניווטו חזן, ובעיקר יערי). כעת נקבע כי הוועדה תציע רשימה של עשרים מועמדים ומרכז המפלגה יוסיף שבעה מועמדים משלו. כל המועמדים הללו עמדו להצבעה חשאית, חוץ מיערי וחזן שהוצבו במקומות הראשונים ברשימה ונבחרו בהצבעה גלויה. היתה זו פרצה בשליטה ההרמטית של יערי וחזן בתנועה ובמפלגה שציינה את היחלשות כוחם.⁶⁵

לאחר מלחמת ששת הימים קיבלה תנופה פעולתה של האופוזיציה למנהיגות המסורתית של הקיבוץ הארצי ומפ"ם, והוקמה הנהגה מוגדרת.⁶⁶ למרות ויכוחים פנימיים חריפים בין השמאל לימין לאחר המלחמה, איחדו הצדדים הנאבקים כוחות נגד ההנהגה ההיסטורית. לקראת הוועידה ה-11 של הקיבוץ הארצי, שהתקיימה בסוף פברואר 1969, דאגו החברים הצעירים בוועדת המינויים של הוועידה, בהסכמה, לסמן באות צ' כל מי שהוגדר כצעיר

61 מאמרי המערכת ומכתבים למערכת, השבוע בקיבוץ הארצי, 14.9.1962, 29.9.1962, 26.10.1962.

62 ישיבות הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, 18.11.1962-19.11.1962, 7.12.1962-8.12.1962, אש"צ 5-10.10.1962(14)3558. ראו דיווח: השבוע בקיבוץ הארצי, 30.11.1962, 21.12.1962.

63 ישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, 7.12.1962-8.12.1962, אש"צ 5-10.10.1962(14)3558.

64 המועצה העשירית של הקיבוץ הארצי, גן שמואל, 10.4.1964-13.4.1964, אש"צ 5-13.20.1964(1)3588.

65 Halamish (above note 8)

66 הנהגה זו מנתה בין היתר את דני זמיר (משמר העמק), אסף נהיר (שער העמקים), ראובן שפירא (גן שמואל), בנקו אדר (עין שמר), רן כהן (גן שמואל), יוסי אמתי (גבולות) ועוד.

ברשימה של המועמדים לכהונה בוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, כך שצעירים יוכלו לבחור בצעירים.⁶⁷ כל הצעירים שהופיעו ברשימה הארצית נבחרו, ויחד עם צעירים ברשימת נציגי הקיבוצים לוועד הפועל מנו כעת 70 מתוך 175 חברי הוועד הפועל (40 אחוז לעומת 20 אחוז בוועד היוצא). חברים רבים בהנהגה הוותיקה של התנועה, נאמניהם של יערי וחזן, מצאו עצמם מחוץ לוועד הפועל. הרושם של מה שכונה 'מהפכת הצעירים' היה אדיר. כלי התקשורת בארץ, עיתונים ורדיו, התייחסו לנושא, וההישג של הצעירים, כמו גם תבוסת ההנהגה ההיסטורית, היו ברורים.⁶⁸

תקדים נוסף שבישר את היחלשות מבנה השליטה המסורתית של הקיבוץ הארצי ומפ"ם היה היבחרו של נפתלי בן-משה ביולי 1970 לתפקיד מזכיר מרכז מפ"ם, בניגוד לרצון ההנהגה ההיסטורית. בן-משה, ממנהיגי השטח של מפ"ם ה'עירונית', סיים את תפקידו כרכז המחלקה המקצועית של מפ"ם לאחר שנים מוצלחות ופעילות, אך להנהגה ההיסטורית לא היתה כוונה לקדמו משום שלא היה מקבוצת נאמניה. היא העמידה מולו כמועמד את חיים שפיר (מקיבוץ רמת השופט), חבר הקיבוץ הארצי. בהצבעה במרכז מפ"ם נבחר בן-משה ברוב של 60 קולות נגד 40, כאשר הימין והשמאל שוב איחדו כוחות במאבק נגד ההנהגה ההיסטורית והראו יכולת לגשר על פערים אידאולוגיים שונים למען המערכה הפוליטית המשותפת.⁶⁹

לקראת הוועידה השישית של מפ"ם שנערכה בשנת 1972 החריפה הביקורת הציבורית על המנהיגים ההיסטוריים, שעמדו זה 45 שנה בראש הקיבוץ הארצי ושפערי הדורות ביניהם לבין הדור הצעיר כבר היו עמוקים ביותר ('יערי היה בן 74 וחזן בן 72). ההתקפות התמקדו במאיר יערי, שאותות השנים ניכרו בו היטב ושלא הצליח להתקרב אל הדור הצעיר כמו חזן. מראשית שנות השישים היה יערי מטרה קבועה לחציהם של צעירי הקיבוץ הארצי ומפ"ם, אך בקיץ 1971 גברו ההתקפות עליו בעיתונות התנועתית. הוא הואשם שנהג כדיקטטור ושהתמקדותו בשימור מעמדו פגעה בהצלחת המפלגה והובילה אותה לשוליות פוליטית. לראשונה הועלתה באופן מפורש התביעה שיסיים את תפקידו כמזכ"ל מפ"ם וכמנהיגה.⁷⁰

באוקטובר 1971 הודיע יערי בפורומים הפנימיים של מפ"ם על כוונתו לא להציג את מועמדותו לקדנציה נוספת בתפקיד מזכ"ל המפלגה ותלה את החלטתו בהשמצות בעיתונות

67 הוועידה התשיעית של הקיבוץ הארצי, עין השופט, 1958.5-1958.6, אש"צ 5-20.9(2).

68 תיק קטעי עיתונות, הוועידה ה-11 של הקיבוץ הארצי בהרי אפרים, 1969.2-1969.24.2, אש"צ 5-15.20(1)3590.

69 ישיבת מרכז מפ"ם, 1970.7.15, אש"צ 168.90(1); בנקו אדר, 'מפ"ם – לבטים של תמורה ב': עירונים, קיבוצניקים ודור ההמשך', חותם, 1971.8.6.

70 מאיר יערי משיב לגדעון בין, השבוע בקיבוץ הארצי, 1971.6.4, עזרא בן דור, מכתב למערכת, 1971.8.27; נחום שור, מכתב למערכת, על המשמר, 1971.7.28; בנקו אדר, שם; הנ"ל, 'מפ"ם – לבטים של תמורה א': המנהיג והמחנה', חותם, 1971.7.30; תגובתו של יערי ליוזם נמרוד ולבנקו אדר, על המשמר, 1971.8.6.

קץ עידן 'ההנהגה ההיסטורית' בקיבוץ הארצי ובמפ"ם

התנועתית והמפלגתית.⁷¹ ההתפטרות קיבלה תוקף רק כעבור קרוב לשנה, לקראת הוועידה השישית של מפ"ם. בהתקרב מועד פתיחת ועידה זו הודיע יערי באופן רשמי על החלטתו לסיים את תפקידו. שוב חזר ואמר כי אינו מוכן לעבוד כשחותרים נגדו בקיבוץ הארצי.⁷² השלב הבא בהתפרקות מבנה השליטה התנועתי היה לקראת הבחירות לכנסת שנקבעו לאוקטובר 1973. במועצת הקיבוץ הארצי שנערכה באוקטובר 1972 עלתה לראשונה הצעה מצד הצעירים בקיבוצים לשלול ממפ"ם את מעמדה המיוחד והבלעדי בקיבוץ הארצי, שנקבע עם הקמתה בכפוף לעקרון הקולקטיביות הרעיונית, ולהתיר פעילות של מפלגות נוספות בקיבוצים. בהצבעות נדחתה ההצעה ברוב גדול, אך בהצעה היה חידוש, שכן משמעותה היתה ביטול רשמי של חובת הקולקטיביות הרעיונית שנגזרתה המעשית היתה ההשתייכות למסגרת פוליטית אחת. ההצעה, שנבעה ממצייאות שבה הקולקטיביות הרעיונית כבר לא היתה קיימת עוד למעשה, היתה בבחינת הכרזה כי 'המלך הוא עירום!', שכן היא חשפה את אי-יכולתה של ההנהגה ההיסטורית להמשיך ולכפות את מבנה השליטה שלה על הציבור בתנועה. בפועל, אף על פי שלא הותרה פעילות מסגרות מתחרות למפ"ם בקיבוצים, נטשו חברים רבים את התמיכה במפ"ם ובשנות השבעים הגיע אחוז החברים בקיבוץ הארצי שהצביע בבחירות לכנסת לרשימות אחרות ממפ"ם לקרוב ל-20 אחוז.⁷³ באותה מועצה ניסו צעירים לבטל את רשימות ה'אין-בלוק' המסורתיות שבאמצעותן נבחרו שני שלישים ממועצת מפ"ם, שיטה שבזכותה עדיין יכלה ההנהגה ההיסטורית לשלוט בהרכב המועצה ובהחלטותיה, שכן הרשימות הוכנו בידי ועדת מינויים שנבחרה במזכירות מפ"ם, שבה היתה השפעתם של חזן ויערי רבה. חזן התעמת עם מגישי ההצעה והצליח לבלום את יזמתם בקושי רב.⁷⁴

בסוף ספטמבר 1973 הגיע שלטונם של יערי וחזן לקצו. לקראת הבחירות שנקבעו לאוקטובר 1973, בחר מרכז מפ"ם את רשימת המועמדים לכנסת, ולראשונה זה 25 שנה לא נכללו חזן ויערי ברשימה.⁷⁵ מה שנראה היה כפרישה מרצון, התברר כהדחה: מזכ"ל המפלגה, מאיר תלמי, הכריז שיערי וחזן ייאלצו לראשונה לעמוד לבחירות חשאיות כמו שאר המועמדים לרשימת מפ"ם לכנסת. בעידן ירידת מעמדה של ההנהגה ההיסטורית הוחלט לנהוג בהם כשוויים בגלל תביעת הציבור להחלפתם. חזן החליט לא להתמודד על המקום בכנסת ויערי, בלית בררה, נאלץ גם הוא להסיר את מועמדותו.⁷⁶ הסרת מועמדותם

71 ישיבות ריכוז מפ"ם, 25.10.1971, 1.11.1971, אש"צ 79.90(2); ישיבת מזכירות מפ"ם, 3.11.1971, אש"צ 811(11)63.90.

72 ישיבת ריכוז מפ"ם, 26.9.1972, אש"צ 79.90(3).

73 סקר שנערך לקראת בחירות 1977 ופורסם בחותם, 4.2.1977. הסקר נערך בקרב כ-600 איש בקיבוצים בית אלפא, דליה, להב, להבות הבשן, סאסא, שובל, רמות מנשה, גן שמואל, נחשון וניר עוז.

74 תיק המועצה ה-39 של הקיבוץ הארצי בהרי אפרים, סוף אוקטובר 1972, אש"צ 3593(1)18.20-5; ראובן שפירא, מכתב למערכת, השבוע בקיבוץ הארצי, 17.11.1972.

75 רשימת מועמדי מפ"ם לכנסת, על המשמר, 24.9.1973.

76 ישיבת ריכוז מפ"ם, 10.9.1973, אש"צ 79.90(5).

מרשימת מפ"ם לכנסת לא סיימה את הקריירה הציבורית של חזן ויערי; שניהם המשיכו להיות חלק מהנהגת מפ"ם והקיבוץ הארצי. עם זאת, אפשר לראות בה את הסיום הפורמלי של מבנה השליטה שהם ייסדו ושהתקיים קרוב ליובל שנים.

תגובת ההנהגה ההיסטורית על הערעור על מבנה השליטה המסורתית של השומר הצעיר

במשך קרוב לעשרים שנה נאבקו יערי וחזן במתנגדיהם בניסיון לשמר את מעמדם כהנהגה הכול-יכולה של הקיבוץ הארצי ומפ"ם. בתקופה זו, מאמצע שנות החמישים עד אמצע שנות השבעים, התאפיינה תגובתם לערעור יסודות מבנה השליטה שבראשו עמדו בניסיון לעכב התפתחויות בתחום הכלכלי-חברתי שהיה הבסיס לתמורות שחלו בחברה הקיבוצית, כמו גם לבלום שינויים בתחום הרעיוני, שהיה הזרו להן. תגובתם השפיעה גם על יחסי הכוחות הפנימיים בקיבוץ הארצי ובמפ"ם ועל פעילותם הפוליטית.

העלייה ברמת החיים בקיבוצים הביאה לחששות רבים בממסד התנועתי בשל השינויים החברתיים שיצרה. כבר בתחילת שנות החמישים נאבקו ההנהגות הקיבוציות בכל התנועות בשאיפה שביטאו החברים בקיבוצים להתרווח, לאחר שנים ארוכות של נתינה והקרבה.⁷⁷ ברם, ההצלחה המשקית מסוף שנות החמישים ואילך מימשה את רצון החברים בניגוד לעמדתה העקרונית של ההנהגה ההיסטורית, וזו נאבקה בעלייה ברמת החיים תוך שימוש במונחים 'סכנה', 'חיסול' ו'חורבן' שהיא מביאה על החיים הקיבוציים. אופן ההתמודדות הממסדי עם הרווחה החומרית התמקד בתקנונים מפורטים בנושא הצריכה הפרטית שגילו יחס דמוני למכשירים כגון קומקומים חשמליים ומקררים.⁷⁸ החשש ממכשירים אלה, כמו משאר מוצרי הצריכה, נבע מההנחה, שהתבררה כנכונה, שהכנסתם לבתי החברים תחולל שינויים מהותיים בחברה הקיבוצית.

הנהגת הקיבוץ הארצי הסתייגה גם מהתיעוש בקיבוצים בשל הסתירות המהותיות שנתגלמו בו לאורח החיים שעמד בבסיס מבנה השליטה שכוונה, ולאחר שנוכחה כי התיעוש הוא הכרח וכי בפועל הקיבוצים נוקטים יזמה עצמאית, ניסתה לקבוע כללים נוקשים לתהליך זה ולהגביל את הקמת המפעלים.⁷⁹ אי-שיתוף פעולה עם הון פרטי, איסור על תחרות בין קיבוצים מאותה תנועה, מבנה ארגוני שאמור לבטא שוויון, ניסיון ליצור יחסים לא היררכיים בין העובדים להנהלה, הכפפת הנורמות במפעל לעקרונות הקיבוץ,

77 פאוקר, 'אוטופיה בסבך הסתירות'.

78 למשל החלטות הוועידה התשיעית של הקיבוץ הארצי, עין השופט, 1.6.1958-29.5.1958, אש"צ 5-9.20(2); הצעות המחלקה לכלכלה ולמשק של הקיבוץ הארצי, פברואר 1964, אש"צ 2833(5)253.8; גן (לעיל הערה 47).

79 ישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, 22.2.1955-23.2.1955, אש"צ 95-4.23(7).

קץ עידן 'ההנהגה ההיסטורית' בקיבוץ הארצי ובמפ"ם

ועוד – כל אלה היו עקרונות שהיו אמורים לכוון את תהליך התיעוש ולמנוע את שינוי פניה של החברה הקיבוצית.⁸⁰ את עיקר ויסות התיעוש ניסו להשיג בהנהגת הקיבוץ הארצי על ידי שליטה בכמות העובדים השכירים בתעשייה תוך שימוש בטיעונים אידאולוגיים. בכל עת שביקשה הנהגת התנועה להאט את קצב הקמת המפעלים או את הרחבת פעילותם, נשלף הטיעון כי העבודה השכירה הקשורה בהתרחבות יוצרת 'איום' ו'סכנה' לקיבוצים וכן 'הרס'.

התפתחות המפעלים האזוריים הוגבלה גם היא מחשש מהשפעתם על החברה הקיבוצית. הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי קבע שיש להחיל את העקרונות והנורמות של הקיבוץ על המפעלים האזוריים בנוהלי העבודה, בעבודה העצמית ובשיתוף בקבלת החלטות.⁸¹ כמו כן נאסר על הקמת מפעלי תעשייה שלא לצורכי עיבוד התוצרת החקלאית, ונעשה שימוש במה שכאמור היה נסות למניעת הרחבת המפעל יתר על המידה: התנאי (שלא נאכף בהצלחה) שבמפעלים האזוריים תובטח העבודה העצמית.⁸²

הגישה השמרנית של הנהגת הקיבוץ הארצי לפיתוח הכלכלי של הקיבוצים התגלתה גם ביזמות של שיתופי פעולה בין-תנועתיים בשלושה מקרים שונים בתחילת שנות השישים, שבהם נוצר איום על הסטטוס-קוו שביקשה מנהיגות התנועה ליצור בין הפיתוח הכלכלי ושימור המבנה החברתי של הקיבוצים. המקרה הראשון אירע בתחילת 1962 בשער הנגב, מועצה אזורית קטנה בדרום ובה עשרה קיבוצים מתנועת איחוד הקבוצות והקיבוצים וקיבוץ אחד מהקיבוץ הארצי (רוחמה). כתוצאה מחולשתם של היישובים הבודדים, שסבלו מגירעונות כרוניים ומעזיבות, ובגלל הרצון לאפשר להם להתקיים מבחינה משקית בעצמאות כלכלית, עלה בקיבוץ האזור רעיון לאחד את השטחים החקלאיים לניהול משותף וליצור קומונה אזורית שבה הקיבוצים יאחדו את ענפיהם היצרניים. הקיבוץ הבודד אמור היה להיות גוף צרכני בלבד המנוהל בידי מנגנון אזורי.⁸³ ממסד הקיבוץ הארצי התנגד לרעיון בעיקשות וסיכל את הקמת הדגם הקיבוצי החדש.⁸⁴ הצעות דומות של המדינה, שגם נציגיה זיהו את ההיגיון הכלכלי והחברתי שבשיתוף הפעולה האזורי, נדחו אף הן על הסף מתוך דבקות במבנה הקיבוצי הקיים.⁸⁵ בעקבות הפרשה פרסמה הנהגת

80 למשל: חוברת המבנה החברתי-מנהלי של המפעל התעשייתי בקיבוץ מטעם מנהל ההדרכה – הענף למשק קיבוצי, 1.6.1965, אש"צ 8-71.1(5); חוברת נוהג ונהל במפעל התעשייה הקיבוצי, ועדת התעשייה של הקיבוץ הארצי, ספטמבר 1966, אש"צ 8-93.1.

81 מכתב מהמפעלים האזוריים לחברי המחלקה לכלכלה ומשק של הקיבוץ הארצי, 17.7.1967, אש"צ 8-72.1(1).

82 צור, הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, ד, עמ' 40.

83 רענן וייץ, הכפר הישראלי בעידן הטכנולוגיה, עם עובד, תל אביב 1967, עמ' 283-284.

84 סקירת דיון בוועד הפועל של הקיבוץ הארצי ורב שיח בעקבותיו, השבוע בקיבוץ הארצי, 1.6.1962, 10.8.1962, 7.9.1962; ישיבת הוועד הפועל, מאי 1962, ללא תאריך, אש"צ 5-7(7)3555.

85 רב שיח בנושא הקומונה האזורית, על המשמר, 30.12.1966; חנניה נהור, מכתב למערכת, על המשמר, 28.9.1966.

התנועה הנחיות לקיבוצים ובהן הובהר כי אסור לשותפות האזורית לצבור כוח משל עצמה ולקרב יתר על המידה בין קיבוצים, על אחת כמה וכמה בין קיבוצים שלא מאותה תנועה. המשמעות המעשית של איסור זה היתה תביעה להימנע מהקמת ענפי חקלאות אזוריים משותפים (כלומר איסור על ייצור משותף, להבדיל מעיבוד ושיווק שהיו מותרים).⁸⁶

שני המקרים האחרים של הגבלת שיתוף הפעולה הבינ-תנועתי היו תולדה של תביעות מצד קיבוצים מהתנועות השונות ליצור מסגרת לשיתוף פעולה כלכלי בין התנועות. כל אחת מהתנועות הקיבוציות הגיבה על תביעות אלה באורח שונה. בעוד האיחוד וחלק מהקיבוץ המאוחד ניסו לקדם את השותפות, בקיבוץ הארצי דחו אותה.⁸⁷ ברם, בראשית 1963 החל משא ומתן בין נציגי התנועות הקיבוציות על הקמת מוסד קיבוצי כללי לטיפול בתעשייה הקיבוצית, וכתוצאה ממנו הוקם איגוד התעשייה הקיבוצית. מבחינת הנהגת הקיבוץ הארצי נבעה הקמת האיגוד מכוח חיצוני, שהרי תעשייה פעלה בקיבוצים כבר יותר מעשרים שנה כמעט ללא תמיכה של ההנהגה ההיסטורית.⁸⁸ ההסכמה לפעול באמצעות ארגון גג של המפעלים לא נבעה מהרצון לסייע להגברת התיעוש, אלא נועדה לאפשר להנהגה לשלוט בתיעוש מתוך הבנת המשמעות החברתית והפוליטיות שלו.

השערה זו מתחזקת לאור נסיבות הקמתה של ברית התנועה הקיבוצית, ארגון הגג הכלכלי השני של התנועות הקיבוציות, שנוסד באוקטובר 1963. לחצים שהפעילו התנועות הקיבוציות האחרות להגברת שיתוף הפעולה עד כדי איחוד מלא ביניהן אילצו את הקיבוץ הארצי להסכים להקמת שותפות, אך בהנהגת התנועה היו נחויים שלא לסכן את הקיום החברתי והפוליטי הנפרד של הקיבוץ הארצי ומפ"ם. בסוף אוקטובר 1963 הוקמה ברית התנועה הקיבוצית, מסגרת שנועדה לממש את יתרונות הגודל ושיתוף הפעולה במגוון נושאים משקיים, אך בגלל הגישה המגבילה שהכתיב הקיבוץ הארצי, היא לא חרגה מעבר לכך. מבחינת הנהגת הקיבוץ הארצי היה לארגון גם תפקיד של שליטה בהתפתחות הכלכלית של הקיבוצים, ובעיקר מניעת שיתופי פעולה בתחום החברתי והפוליטי.⁸⁹

מאמץ נוסף לבלום את השלכות ההתפתחויות הכלכליות-חברתיות בקיבוץ הארצי בסוף שנות השישים התבטא בניסיון להקים אוניברסיטה קיבוצית. לימודים גבוהים לא היו נגישים לחברי הקיבוצים במשך שנים בגלל השליה העקרונית של בחינות הבגרות, כמו גם של הלימודים האוניברסיטאיים.⁹⁰ משנות השישים ואילך, ככל שהתעצם תהליך

86 צור, הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, ד, עמ' 40.

87 שם, עמ' 36.

88 באפריל 1964, במסגרת המועצה העשירית של הקיבוץ הארצי, נדון לראשונה נושא התיעוש בקיבוץ התנועה, יותר מ-25 שנה לאחר שהחל. ראו המועצה העשירית של הקיבוץ הארצי, גן שמואל, 1964-10.4-1964-13.4, אש"צ 5-13.20(1)3588.

89 צור, הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, ד, עמ' 36; משה צ'זיק, 'עם הקמת ברית התנועה הקיבוצית', הדיים, 75, נובמבר 1963.

90 דורון טימור ואורי כהן, 'יחס הקיבוצים למוסדות להשכלה גבוהה: מדחייה והסתייגות להשתלבות', עיונים בתקומת ישראל, 23 (2013), עמ' 378-410.

קץ עידן 'ההנהגה ההיסטורית' בקיבוץ הארצי ובמפ"ם

ההתבססות הכלכלית של הקיבוץ, הלך וגבר בקרב בני הקיבוצים הרצון 'לראות עולם' ולצאת ללימודים גבוהים לא בשלושת מוסדות הלימודים הקיבוציים שבהם למדו חינוך, הוראה ומקצועות משקיים בלבד.⁹¹ בהנהגת התנועה חיפשו פתרון שיענה על רצונם של צעירי הקיבוצים ללמוד ולהתפתח, אך גם יתפוס את מקומם של הסמינרים התנועתיים שמעמדם התערער זה כבר, יעניק חינוך רעיוני ברוחם וינסה להציל את מה שנותר מהקולקטיביות הרעיונית.⁹²

ב-1969 התכנסה ביזמת הקיבוץ הארצי ישיבה בהשתתפות נציגי התנועות הקיבוציות ובחסותה של ועדת ההשכלה הבין-קיבוצית, לדיון על הקמת אוניברסיטה קיבוצית ש'תשמש מרכז לטיפוח תורת הקיבוץ על ערכיה הרוחניים' ותאפשר להמשיך למעשה את הבידוד האקדמי של חברי הקיבוצים.⁹³ אולם, בתחילת שנות השבעים כבר לא רצה הציבור התנועתי ללמוד במוסד קיבוצי להשכלה גבוהה. הטיעונים נגד הרעיון היו חששות להתבדלות אקדמית של הקיבוצים ומאינדוקטרינציה של רעיונות הקיבוץ.⁹⁴ בעיקר התנגדו לכך סטודנטים מהקיבוצים שרצו להמשיך ללמוד באוניברסיטאות הקיימות ולא לחזור להתבדל במוסד קיבוצי.⁹⁵ התכנית נגנזה ב-1971.

בתחום הרעיוני התמודדה הנהגת הקיבוץ הארצי ומפ"ם עם התסיסה נגד מבנה השליטה הקיים בעיקר על ידי ניסיון לצמצם את הפגיעה בקולקטיביות הרעיונית שנגרמה ממשבר הזיקה לברית המועצות. לאחר נאום חרושצ'וב בוועידה העשרים (1956) דאגה הנהגת מפ"ם יותר מההשלכות של הגילויים החדשים על שלטונו של סטלין על תומכיה ועל מעמדה בציבור, מאשר מהגילויים עצמם. יערי ניסה להנמיך את הלהבות ויצא נגד הוקעת סטלין. הוא הזהיר מפני הסקת מסקנות ותבע להימנע מלהיכנס לבירור או לוויכוח פומבי בנושא.⁹⁶ גם חזן ניסה לצמצם את נזקי הוועידה העשרים ולדחות את ההתמודדות עם השלכותיה הרעיוניות. הוא נקט קו תקיף פחות משל יערי, אך גם הוא לא זנח את האוריינטציה לברית המועצות. במועצת התנועה שהתכנסה בסוף מרס 1956 הכריז כי למרות הזעזוע הוא נשאר נאמן למהפכת אוקטובר ותבע להמתין עם התגובה לוועידה העשרים.⁹⁷

למרות הבדלים דקים בין חזן ליערי בשאלת היחס לברית המועצות, ניכר שהיתה להם טקטיקת עבודה זהה בתחום זה, שמהותה היתה גישור על הבדלים רעיוניים ביניהם לטובת השמירה על שלמות התנועה והקולקטיביות הרעיונית. לכן, אף על פי שבציבור בתנועה

91 יצחק בן דוד, עבודה והשכלה בקיבוץ: מציאות ושאיפות, המרכז לחקר התיישבות וברית התנועה הקיבוצית, רחובות 1975, עמ' 10, 54.

92 על המשבר בפעילות הרעיונית של סמינריון גבעת חביבה: יחיאל הררי (מייסד הסמינריון) אל מזכירות הקיבוץ הארצי, 25.4.1972, אש"צ ה-388(1)503.

93 דיווח מישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, על המשמר, 19.1.1971.

94 סקירה על יזמת הקמת האוניברסיטה הקיבוצית, על המשמר, 8.12.1969.

95 סקירה על יזמת הקמת האוניברסיטה הקיבוצית, שם, 4.6.1970.

96 ישיבת מזכירות מפ"ם, 7.3.1956, אש"צ 811(3)63.90 א'.

97 פרוטוקול מועצת הקיבוץ הארצי, מרס 1956, אש"צ -8.20(1) כרך ב.

עלו תחושות קשות וסימני תסיסה נגד הקו הרעיוני המסורתי, לא ניכר שינוי של ממש ביחסן הרשמי של המפלגה והתנועה לברית המועצות.⁹⁸ הן דבקו בקו זה עד מלחמת ששת הימים, שהוכיחה סופית כי ברית המועצות מסייעת לאויבי מדינת ישראל. המשך הזיקה אליה היה גורם מרכזי בהתנגדות הציבור להנהגה ההיסטורית ובתפיסתה כממסד שמרני המייצג מערכת של תכנים מעוותים.⁹⁹

התהליך המתמשך של הירידה בכוחו של המנגנון התנועתי כתולדה של תהליכי הפיתוח הכלכלי של הקיבוצים אילץ את ההנהגה ההיסטורית לחפש אחר דרכים לכונן מחדש את מעמדה. משנות השישים ואילך בחרו חזן ויערי בטקטיקת הישרדות חדשה, שהמאפיין הראשי שלה היה שימוש בחילוקי הדעות בקיבוץ הארצי ובמפ"ם כדי להצדיק את מעמדם הרם וליצור לעצמם תפקיד של מתווך חדש, בין הציבור לבין המציאות, תוך מניעת צמיחתה של הנהגה חדשה.

בחינת התנהלותם של חזן ויערי בעימות הפנימי בין ימין לשמאל שהוזכר לעיל מגלה שאף שהוויכוח צבר תאוצה במהלך שנות השישים ולקראת סוף העשור הגיע לכדי עימותים קשים שפילגו את הקיבוץ הארצי מבחינה חברתית, טיפחו המנהיגים את המאבק האידיאולוגי בקיבוץ הארצי ובמפ"ם תוך כינון יחס פטרוני לקבוצות הנאבקות. יערי מיצב את עצמו כמנהיג תומכי העצמאות של מפ"ם, וחזן הנהיג לכאורה את הימין.¹⁰⁰ שניהם שיתפו פעולה עם דימויים אלה משום שהזיהוי של כל אחד מהם עם מרכיב חברתי אחר בוויכוח התנועתי שירת אותם בכמה דרכים: ראשית, הוא חיזק כל אחד מהם משום שהצמיד לו ציבור שאותו ייצג כפטרוני; שנית, הוא העצים את העימות הפנימי, פיצל לשניים את הציבור התנועתי שחיפש חלופה למבנה השליטה הקיים ואפשר מציאות של הפרד ומשול; שלישית, הוויכוח הפנימי הסיט את האש מההנהגה וצמצם את הביקורת על המאפיינים האוליגרכיים של שלטונם; רביעית וחשוב מכול: חזן ויערי, שעמדו לכאורה כמעין קודקוד שלישי בין הימין לשמאל, היו הדבק שבו היה תלוי קיומם המאוחד של הקיבוץ הארצי ומפ"ם. העימות בין הימין לשמאל טופח תוך כדי הימנעות מהכרעתו לצד מסוים, שכן הכרעה היתה מבטלת את התפקיד המתווך של ההנהגה ההיסטורית. ההימנעות מהכרעה נעשתה באמצעות בלימת כל קבוצה על ידי הקבוצה השנייה, אך גם על ידי הפטרון של

98 ישיבת הוועדה המדינית, 22.11.1956, אש"צ 803(4)121.90; מנחם רוזנר, 'הוועידה העשרים לאור התמורות שאחריה', הדים, 52 (ינואר 1957), עמ' 20-32.

99 ראו למשל: יוסף שמיר, מכתב למערכת, על המשמר, 29.10.1971. החשש מהנוק התרמיתי של המשך האהדה לברית המועצות עד מלחמת ששת הימים עלה מיד לאחר תום המלחמה. ראו: ישיבת מזכירות מפ"ם, 16.6.1967, אש"צ 65.90(14).

100 ראו לדוגמה את חליפת המכתבים בין חזן ויערי בשנת 1965, אש"צ 4.30.95(6); טל אלמליח, 'שותפים פוטנציאליים? יגאל אלון, יעקב חזן ושאלת "האיחוד הפועלי" בשנים 1963-1973', בתוך: יגאל וגנר, אדם רז ומוקי צור (עורכים), לקראת הימים הבאים: לדרכו של יגאל אלון, בית יגאל אלון, גנוסר 2010, עמ' 320-341.

קץ עידן 'ההנהגה ההיסטורית' בקיבוץ הארצי ובמפ"ם

כל קבוצה. חזן לא רצה בהגשמת רצון הימין, כפי שיערי לא רצה בהגשמת רצון השמאל, ולמרות הצהרותיהם, בפועל נמנעו שניהם מלממש את חזון הקבוצות שייצגו.¹⁰¹ חזן ויערי לא דאגו להנהגה חלופית שתמלא את מקומם לאחר פרישתם. אמנם השינויים הכלכליים והחברתיים בקיבוצים לא היו מאפשרים כינון של מוסד דומה להנהגה ההיסטורית, אך הם מנעו צבירת כוח בידי אישים בולטים בקיבוץ הארצי ובמפ"ם, שהיו עלולים לאיים על מעמדם הבלעדי. שני מקרים ידועים למדי של דיכוי מנהיגות פוטנציאלית בידי חזן ויערי הם המקרה של 'חוג ה-11' והמקרה של אפרים ריינר. בשנת 1959, לאחר שנודע להנהגה ההיסטורית על פעילות 'חוג ה-11', ביקש יערי לאסור על קיומן של פגישותיו. חזן, שהיה שותף לדעתו של יערי שיש להגביל את פעילות החוג, מצא דרך מקורית להתמודד עם הצעירים הדעתנים והשאפתנים: להפוך את הקבוצה לגוף הפועל בברכת התנועה ותחת פיקוחה. התנאי שהציב להמשך פעילות החוג, הפעם באישור תנועתו, היה להרחיב את שורותיו, ו'חוג ה-11' הפך ל'קבוצת ה-17', כאשר חזן ויערי בחרו את רוב המצטרפים החדשים. ההרכב המורחב יצר הטרוגניות רעיונית, הסיט את הדגש בפעילותו לאידאולוגיה ותאוריה והחוג הפך למעשה למועדון ויכוחים שפעל במשך שנים מספר עד שהתפרק בשנת 1964 בגלל

חילוקי דעות וחוסר עשייה.¹⁰²

אפריים ריינר היה מנהיג 'חוג ה-11' והחל לבסס את עצמו כמנהיג חברתי ורעיוני בקיבוץ הארצי לאחר מלחמת סיני, בשיאה של המבוכה הרעיונית הגדולה שהשפיעה מאוד על הדור הצעיר בקיבוצים.¹⁰³ בסוף שנות החמישים ותחילת שנות השישים הוביל ריינר את הימין בקיבוץ הארצי ובמפ"ם ולא היסס לתקוף את ההנהגה ההיסטורית (ובעיקר את יערי, כמנהיג השמאל), על רקע תמרוניה הפוליטיים שנועדו להתחמק מהצטרפות למערך הזוגי בין אחדות העבודה למפא"י שקם ב-1965. ריינר נחשב לבן טיפוחיו של חזן, פטרון הימין, והוא ציפה, כאחרים, שחזן יממש את הצהרותיו על 'איחוד פועלי' ואף ייתן לו מקום בהובלתו. לאחר שהבחין ריינר כי ההתנהלות של חזן אינה מקדמת את חזון תומכי 'האיחוד הפועלי' וכי הוא אף מונע ממנו למעשה להשיג עמדת כוח אמיתית, הוא פרש מהפעילות הפוליטית.¹⁰⁴ חברים אחרים בקיבוץ הארצי נמנעו מלנסות לצבור עצמה פוליטית ונטו לבחור ערוצים אחרים של עשייה, בעיקר בתחום המשקי.

התפקיד המפשר והמגשר שהשכילו חזן ויערי לאמץ לעצמם הפך אותם למרכיב הכרחי במבנה החברתי-פוליטי של השומר הצעיר בשנות השישים והעניק להם שנות חסד נוספות כהנהגה ההיסטורית של השומר הצעיר. אך טיפוח העימות הפנימי, בלא שצמחה

101 חליפת המכתבים בין חזן ויערי בשנת 1965, שם.

102 צהור, חזן: תנועת חיים, עמ' 254.

103 על פי ראיונות עם: אמרי רון, משמר העמק, 30.12.2008; דני זמיר, משמר העמק, 7.4.2009; ראובן שפירא, גן שמואל, 24.5.2009.

104 ריאיון עם אפרים ריינר, מראיין שאול פז, 1998, אש"צ 28.97(א3).

לתנועה ולמפלגה הנהגה חדשה, הרחיב את הקרעים במרקם החברתי והרעיוני של התנועה והמפלגה עד כדי התפוררות המסגרת המשותפת. בתחילת שנות השבעים, לאחר עשור של מאבקים פנימיים חריפים, היו גופים אלה כה שסועים בין הימין לשמאל, שחזן ויערי לא יכלו עוד למלא את התפקיד המתווך שיצרו לעצמם, משום שהוא איבד את האפקטיביות שלו.

מבנה השליטה המסורתי של השומר הצעיר התבסס גם על איזון עדין בין שותפות קרובה עם הנהגת המדינה וחברות בממשלה ובין שמירה על עצמאותם הפוליטית של הקיבוץ הארצי ומפ"ם. הישיבה בממשלה נועדה למלא את רצון החברים להיות חלק מהובלת המדינה, להבטיח קרבה למוקדי חלוקת המשאבים במדינה ולספק בכך את תביעות הפיתוח של הקיבוצים. לצד זאת, העצמאות הפוליטית היתה בסיס מעמדם הרם של חזן ויערי והם שאפו לשמור עליה בכל מחיר כמעט. במפלגה רחבה, כל שכן בתנועה קיבוצית מאוחדת, הם היו מאבדים את הלגיטימציה של מקומם הבלעדי והייחודי באופיו בראש התנועה והמפלגה.

בין 1956 ל-1973 ניהלה ההנהגה ההיסטורית מדיניות מוצהרת של 'שותפות תוך מאבק' עם הממשלה ועם מפלגות הפועלים האחרות, במטרה (לא מוצהרת) ליהנות מפרות השותפות תוך שליטה על מידת האיום שהיא היוותה על עצמאות מפ"ם, וכן כדי לשמור על איזון בין ימין לשמאל: מצד אחד היא ביקשה לא להצטייר כמפלגה בדלנית, להשתתף בממשלה ולהתקרב כמה שיותר לתנועות הקיבוציות ולמפלגות הפועלים האחרות כדי לקחת חלק בהנהגת המדינה ולקיים את האינטרסים הכלכליים של הקיבוצים; מצד שני היא התאמצה לשמור על מרחק ביטחון מהתנועות ומהמפלגות האחרות ולא להיתפס כמפלגה המוותרת על ערכיה, ויצרה מצג קבוע של ביקורת על הממשלה ועל מפלגות הפועלים האחרות דווקא בעת שהיתה חברה בממשלה (בין השנים 1955-1961, ומ-1966 ואילך) ובזמן השתתפותה במערך עם מפלגת העבודה (משנת 1969 ואילך).

הניסיון לשמר את מבנה השליטה המסורתי של השומר הצעיר הביא לכך שעל סדר יומה הפוליטי של מפ"ם עמדה בעיקר שאלת יחסי הכוחות הפנימיים בתוכה. התוצאה של השאיפה לשמור על איזון בין ימין לשמאל ועל שותפות תוך עצמאות היתה מצב פרדוקסלי שבו מפ"ם נקטה כמעט תמיד עמדות אופוזיציוניות לממשלה, כשהיה ברור כי כמעט לא קיים נושא שיכול להביא לפרישתה מהממשלה. התנהלות דו-ערכית ורבת סתירות זו הפכה אותה למפלגה משותקת מבחינת יכולת השפעתה: מחד גיסא, מפ"ם לא מימשה את האידאולוגיה הרדיקלית שלה; מאידך גיסא, היא לא לקחה חלק אמתי בהנהגת המדינה.

סיכום

המאבק הציבורי נגד ההנהגה ההיסטורית של הקיבוץ הארצי ומפ"ם, שהביא לבסוף להדחתה, ינק משינוי המציאות הכלכלית-חברתית בקיבוצים. בחברת רווחה מתועשת והטרונגנית מבחינה חברתית, המתקיימת בעידן המדינה ופתוחה להשפעות חיצוניות

שונות, לא היתה עוד תוחלת לקיום מבנה השליטה המסורתי של השומר הצעיר שהתבסס על חברת צנע חרדורית ומבוססת חקלאות שנוסדה בתקופת היישוב ושימרה את מורשת תנועת הנוער. יערי וחזן לא ראו את השינוי היסודי בתנאי פעולתם כמחייב שינוי המבנה החברתי-פוליטי של השומר הצעיר. למרות דבקותם בתאוריה המרקסיסטית הם ניסו לשמר 'מבנה על' פוליטי-אידאולוגי של תקופה שחלפה במסגרת 'יחסי ייצור' חדשים שעמדו בסתירה לו והתעלמו מהמטריאליזם הדיאלקטי לו הם הטיפו.

המאמץ המתמשך לשמר את המבנה החברתי-פוליטי שמתוכו נבנה כוחם של יערי וחזן, תוך התעלמות מהשינויים הכלכליים-חברתיים שהתרחשו למרות הניסיונות לבלום אותם, ניוון את הקיבוץ הארצי ומפ"ם חברתית, רעיונית ופוליטית, והזין את הביקורת הפנימית הגוברת על מנגנון השליטה התנועתי-מפלגתי. השינויים הכלכליים-חברתיים בקיבוץ הארצי מאמצע שנות החמישים היו אפוא בעלי השפעה כפולה על המערכת הפוליטית של הקיבוץ הארצי ומפ"ם: תולדה אחת שלהם היתה הירידה במעמד ההנהגה ההיסטורית כתוצאה מהיחלשות כוחו של המנגנון התנועתי, שהפך מגורם מתווך לנטל מיותר; תולדה שנייה נגזרה מתגובת ההנהגה ההיסטורית. מאבק ההישרדות של חזן ויערי סייע להם לשמור על מקומם כהנהגה היסטורית במשך קרוב לשני עשורים לאחר אבדן מעמדו המתווך של המנגנון התנועתי, אך השפעותיו הזיקו לתנועה: הוא מנע את פיתוח הדגם הקיבוצי בהתאם למציאות של עידן המדינה; בלע את מיטב האנרגיות של ההנהגה התנועתית והמפלגתית וכיוון אותן להתמודדות פנימית; לא לווה בבנייה של מבנה שליטה חדש או בצמיחתה של הנהגה חליפית; העצים את הוויכוח הפנימי בין ימין לשמאל והותיר את הקיבוץ הארצי ומפ"ם שסועים ומפולגים מבחינה חברתית ורעיונית; ולבסוף, הוא עיקר את פעילותה הפוליטית של מפ"ם משום שזו היתה ממוקדת בהתמודדות הפנימית ולא בשאלות התקופה. באמצע שנות השבעים היו הקיבוץ הארצי ומפ"ם בתהליך מתקדם של התפרקותם כגופים חברתיים ופוליטיים ואפשר לראות במשבר הפנימי שלהם, שנמשך כעשרים שנה, סיבה מרכזית לירידת כוחם. מדובר כאן במקרה בוחן פרטי, אך מסקנה זו מחזקת את ההיפותזה שתהליכים פנימיים בתנועת העבודה שימשו גורמים כבדי משקל בתהליך שקיעתה. בדומה לשומר הצעיר, גם בחלקיה האחרים של תנועת העבודה, שהיו נתונים בתהליכים כלכליים-חברתיים דומים, חפפה ההיחלשות הפוליטית להתבססות הכלכלית. השאלה אם אפשר להחיל את המנגנון הפרשני הרואה בהתפתחות כלכלית גורם בפירוק פוליטי-חברתי על כלל תנועת העבודה דורשת מחקר נוסף. במידה שיימצא קשר בין השניים, תוכל הסתירה בין העצמה הכלכלית לירידה בכוחה של תנועת העבודה להסביר את ממד ההפתעה של התמורה הפוליטית שהתחוללה בישראל במחצית השנייה של שנות השבעים, אשר התבטא במושג 'מהפך'.